

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра менеджменту освіти та педагогіки вищої школи

Романенко Євген Олександрович

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ
В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Спеціальність: 011 Освітні, педагогічні науки

Галузь знань: 01 Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістр

Науковий керівник

_____ Л. В. Корж-Усенко
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту освіти
та педагогіки вищої школи

«_____» _____ 2020 року

Виконавець

_____ Є. О. Романенко

«_____» _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ	8
1.1. Чинники і періодизація становлення та розвитку нормативно- правової бази в галузі вищої освіти	8
1.2. Нормативно-правова база вищої освіти в Російській імперії та в часи національного державотворення 1917–1920 років ...	17
1.3. Нормативно-правова база в галузі вищої освіти радянського періоду (1920–1990 рр.)	30
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	41
2.1. Структура нормативно-правової бази в галузі вищої освіти та її основні компоненти	41
2.2. Європейський вимір розвитку нормативно-правової бази вищої освіти та можливості використання позитивного досвіду	55
Висновки до розділу 2	64
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	71

ВСТУП

Актуальність обраної теми обумовлюється динамічними перетвореннями в системі вищої освіти, що вимагають удосконалення нормативного поля відповідної галузі. Зростання ролі вищої освіти в сучасному українському соціумі пов'язана з процесами демократизації всіх сфер життєдіяльності, потребами становлення правової держави, утвердження гуманістичних цінностей, розвитком громадянського суспільства. Не варто ігнорувати і вплив геополітичного чинника, адже в сучасному глобалізованому світі вища освіта є складовою національної безпеки, що гарантує суверенітет та захист національних інтересів, забезпечуючи повноцінний розвиток держави, суспільства в цілому та кожного окремого громадянина зокрема.

Активні суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні на межі ХХ–ХХІ століть, прагнення до інтеграції в європейський освітній простір, розширення можливостей громадян у реалізації права на освіту позначилися на динамічному оновленні нормативно-правового забезпечення вищої освіти, про що свідчить ухвалення законів України «Про вищу освіту» (2014 р.) [74], «Про освіту» (2017 р.) [83], Національної рамки кваліфікацій (2020 р.) [61], Національної стратегії розвитку освіти України на період до 2021 року (2013 р.) [62], інших документів державного значення. Конкретизацією означених документів слугують Накази та інші нормативно-регламентувальні документи Міністерства освіти і науки України, в яких визначено вимоги до якості підготовки майбутніх фахівців. Необхідність підвищення якості освіти та формування конкурентоспроможної вищої школи потребує врахування набутого позитивного досвіду становлення і розвитку нормативно-правової бази вищої школи в різні історичні періоди та на сучасному етапі реформування галузі з метою адаптації галузі до викликів ХХІ століття.

Аналіз ступеня наукової розробленості обраної проблеми показує, що до вивчення нормативно-правової бази у галузі вищої освіти зверталися О. Авдєєв [1], О. Автенюк [8], В. Бахрушин [6], Ю. Битяк [12], А. Білоус [8], А. Волівач [17], Д. Ворон [18], Л. Головій [21], Л. Горбунова [13; 14], Ю. Горобець [66],

О. Длугопольський [63], С. Калашнікова [72], О. Козієвська [38], Л. Корж-Усенко [47; 48; 49], В. Луговий [72; 87], Ю. Молчанова [87], Є. Ніколаєв [63], М. Панов [12; 66], М. Пісоцька [71], Л. Прокопенко [78], У. Парпан [69], Н. Протасова [87], М. Степко [13; 14], Г. Сябро [12], Г. Хімічева [17], А. Черкашин [102], Г. Чирва [103], С. Шкарлет [104], С. Ястремська [107] та інші. У низці наукових працях учених представлено сучасні тенденції та особливості вищої освіти в Україні (С. Андрейчук [2], В. Андрущенко [100], І. Бабин [3; 4], С. Бабій [5], А. Бойко [9], С. Бреус [24], А. Вербицька [10], О. Гаращук [20], М. Денисенко [24], І. Каленюк [37], В. Кремень [28], О. Козлова [39; 40], К. Корсак [41], О. Кузьмін [50], О. Куклін [37], В. Куценко [20], В. Ликова [4], С. Мартиненко [54], С. Ніколаєнко [64; 65], В. Пашков [70], Л. Пшенична [84; 85; 86], А. Сбруєва [90; 91; 92], Є. Сірій [93], Н. Терентьєва [97], М. Яструбський [50] та інші). Історіографічний аналіз засвідчив, що до найменш досліджених питань належать історичні аспекти обраної проблеми та практична площина імплементації нормативно-правової бази, що забезпечує функціонування закладів вищої освіти в Україні.

Отже, актуальність, теоретична і практична значущість проблеми, її недостатня розробленість зумовили вибір теми дослідження: «Становлення та розвиток нормативно-правової бази в галузі вищої освіти».

Мета дослідження – визначити особливості становлення та розвитку нормативно-правової бази в галузі вищої освіти задля актуалізації можливостей використання позитивного досвіду в сучасних умовах реформування вищої школи.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі *завдання*:

1. Визначити чинники та здійснити періодизацію становлення і розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти.
2. З'ясувати особливості становлення і розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти на кожному з визначених етапів.
3. Схарактеризувати структуру нормативно-правової бази в галузі вищої освіти та виявити особливості її основних компонентів.

4. Розкрити особливості європейського виміру розвитку нормативно-правової бази в галузі вищої освіти та окреслити можливості використання позитивного досвіду в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження є процес становлення та розвитку нормативно-правової бази В Україні в галузі вищої освіти.

Предметом дослідження є особливості становлення та розвитку нормативно-правової бази в Україні в галузі вищої освіти в історичній ретроспективі та на сучасному етапі.

Методологічна основа дослідження: положення про єдність теорії та історії у висвітленні сутності проблеми; єдність фактичного матеріалу й теоретичних узагальнень; загального та особливого; взаємозалежність та взаємовплив педагогічних явищ та процесів. Важливими методологічними елементами дослідження є принципи науковості, історизму, комплексного, цілісного підходу до педагогічних об'єктів, що розглядаються у ретроспективі.

Методи дослідження: загальнонаукові методи аналізу, порівняння та узагальнення дозволили схарактеризувати ступінь наукового розроблення обраної проблеми; на основі проблемно-хронологічного методу та методу ретроспективного аналізу визначено чинники та здійснено періодизацію становлення і розвитку нормативно-правової бази в галузі вищої освіти; з допомогою синхронного аналізу з'ясувано особливості становлення і розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти на кожному з визначених етапів; на підставі порівняльного аналізу основних документів окреслено структуру нормативно-правової бази у галузі вищої освіти, розкрито особливості розвитку нормативно-правової бази вищої школи у контексті Болонського процесу та запропоновано рекомендації, спрямовані на вдосконалення нормативно-правової бази вищої освіти України в сучасних умовах реформування галузі.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у тому, що вперше здійснено цілісне висвітлення ретропективи, сучасного стану та перспективних напрямів розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти.

Визначено чинники (суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні) та періодизацію становлення і розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти з виокремленням таких основних етапів: установчого (XVI–XVIII ст.), що гарантував права та привілеї першим осередкам вищої освіти; імперського (XIX ст. – 1917 р.), що ґрунтувався на обмеженні академічних свобод та університетської автономії; державотворчого (1917–1920 рр.), на якому утверджувалися демократичні й гуманістичні підходи; радянського (1920–1990 рр.), для якого характерною була централізація, ідеологізація і регламентація вищої школи; сучасного (з 1991 р. до сьогодні), спрямованого на адаптацію вітчизняної системи вищої освіти до європейського нормативно-правового поля. Уточнено структуру та особливості становлення і розвитку нормативно-правової бази вищої освіти в сучасній Україні. Конкретизовано динаміку розвитку нормативно-правової бази вищої освіти в європейському освітньому просторі та окреслено можливості використання позитивного досвіду в сучасних умовах реформування вищої школи України.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що узагальнені підходи і практичні рекомендації дозволяють урахувати позитивний вітчизняний і зарубіжний досвід у сучасних умовах розвитку нормативно-правової бази вищої освіти та в нормотворчій діяльності з метою вдосконалення чинного законодавства. Представлені у дослідженні теоретичні та фактичні матеріали можуть бути використаними при викладанні курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка вищої школи», «Загальні основи педагогіки», «Нормативно-правове забезпечення діяльності установ і закладів освіти». Джерельна база дослідження, отримані у процесі наукового пошуку результати можуть стати в нагоді у закладах освіти різних рівнів при викладанні спецкурсів правознавчого циклу, підготовці навчальних посібників для студентів та у процесі підготовки наукових розвідок відповідного спрямування.

Апробація отриманих результатів дослідження. Основні положення дослідження доповідалися на 4 наукових заходах: Всеукраїнському науково-практичному семінарі з міжнародною участю «Макаренківські читання»

(13 березня 2020 р., м. Суми), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний, європейський та національний виміри змін» (23–24 квітня 2020 р., м. Суми), IV Міжнародній науково-практичній конференції для студентів і молодих учених «Європейський університет: імідж, мобільність та соціальні перспективи» (6–7 травня 2020 р., м. Суми), II Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта для ХХІ століття: виклики, проблеми, перспективи» (12–13 листопада 2020 р., м. Суми).

Публікації. Отримані результати дослідження представлено у 2 публікаціях:

1. Корж-Усенко Л.В., Романенко Є. О. Демократичні засади Статуту державних українських університетів (1919 р.). *Освіта для ХХІ століття: виклики, проблеми, перспективи* : матеріали II Міжнародної науково-практичній конференції (м. Суми, 12–13 листопада 2020 р.). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020.

2. Романенко Є. О. Трансформація нормативно-правової бази вищої школи в Україні. *Магістр* : збірник наукових праць молодих учених / гол. ред. О. Г. Козлова. Суми : ФОП Цьома С. П., 2020. С. 58–63.

Структура і обсяг магістерського дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел. Список використаних джерел становить 108 позицій. Загальна кількість сторінок – 83, основного тексту – 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Чинники і періодизація становлення та розвитку нормативно-правової бази в галузі вищої освіти

Перш, ніж здійснювати періодизацію становлення та розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти в Україні, необхідно з'ясувати витoki і чинники, які впливали на перебіг досліджуваного процесу. Аналіз наукової літератури показує, що перші зародки вищої освіти на території України сягають грецької цивілізації у містах-полісах Північного Причорномор'я та осередків підвищеного типу часів Київської Русі, що орієнтувалися на греко-візантійський культурний код. Становлення вищої освіти в Україні активізувалося у XVI столітті, що пов'язане з діяльністю Острозької колегії-академії та кращих братських шкіл, які готували передусім інтелектуалів-полемістів, ідейних борців з наступом католицизму. Так, у 1576 році м. Острозі на Волині місцевий меценат Костянтин Острозький заснував Греко-слов'яно-латинську Академію, де викладалися «сім вільних мистецтв»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, а також фрагментарно філософсько-богословські науки та медицина. Особливістю Академії було поєднання її православного спрямування з толерантністю та ідейним розмаїттям [49, с. 113]. Проте жодних установчих документів, які регламентували діяльність Острозького осередку до нашого часу не дійшло, хоча вони, ймовірно, існували в умовах активної взаємодії фундатора з константинопольським патріархатом.

Попри нездійсненність спроб К. Острозького щодо надання колегії-академії статусу, рівного університетам, вихованці цього знаного осередку стали яскравими представниками й меценатами української культури та освіти, організаторами та вчителями братських шкіл на основі острозьких стандартів. Прообразом класичних університетів були братські школи (Львів, Луцьк, Вільно), для яких характерними

були рідна мова викладання і навчання, демократичний склад вихованців. Високий рівень діяльності означених закладів було підтверджено привілеями православних патріархів (право ставропігії) та польського короля [35].

Знаменною подією в розвитку вищої освіти на українських землях стало започаткування у 1632 році Києво-Могилянської колегії завдяки злиттю Київської братської школи (1915 р.) з колегіумом П. Могили. Це був заклад вищої освіти, який за усіма стандартами відповідав вимогам європейської вищої школи. До другої половини XVII століття в Києво-Могилянському колегіумі перевагу надавали, як і в усіх західноєвропейських школах, латинській мові, без якої не можна було стати всебічно освіченою людиною. Заклад дбайливо оберігав права та привілеї, надані польським королем за Гадяцькою угодою у 1658 році та ратифіковані сеймом Речі Посполитої, що прирівнювало статус закладу до Краківського Ягеллонського університету [19, с. 24–25]. Це передбачало академічну автономію, всестановий характер освіти, підпорядкованість членів корпорації юрисдикції власного суду, виборність ректора і викладачів, діяльність академічних конгрегацій тощо. Відтак для іноземних мандрівників Київська академія була «справжнім православним університетом» [58; 94], де закладалися сприятливе підґрунтя для інтеграції до європейського культурного простору.

Укладення Гадяцької угоди 1658 року між Україною і Польщею (разом із отриманням грамот патріарха і короля М. Вишневецького) дало підстави представникам київського осередку, апелюючи до «давніх прав», здобути за підтримки гетьмана І. Мазепи офіційне підтвердження Петром I привілейованого статусу закладу (1694 р.). Проте слушною є думка Н. Яковенко, що в реаліях Московії, яка не знала університетського права, отриманий титул «академії» був не більше, ніж красивою етикеткою [106, с. 23–24]. Надаючи великого значення розвитку освіти в Україні, Петро Могила організував філіали Києво-Могилянського колегіуму у Вінниці (1634 р.), який було переведено у 1639 році до міста Гощі на Волині, Кременці (1636 р.), Слов'яно-греко-латинську академію в Яссах (1640 р.). Пізніше було засновано колегіуми у Чернігові, Харкові та Переяславі, над якими академія також здійснювала шефство [69].

Суттєвою перешкодою в розвитку вищої школи на наших землях стала нетривкість українських державницьких традицій: зусилля гетьманів М. Виговського, М. Дорошенка, П. Сагайдачного, П. Тетері, М. Ханенка, спрямовані на відкриття православних університетів у XVII столітті не дістали підтримки польських владних кіл. Водночас в умовах Російської імперії XVIII століття зазнала фіаско ініціатива гетьмана І. Мазепи щодо заснування університету в столиці Української козацької держави – Батурині та перетворення на університет Київської академії [99, с. 202].

Усвідомлюючи необхідність та можливість заснування на базі братської школи у Львові православного українського університету, єзуїти наполегливо домагалися перетворення закладу на академію. Багаторазові клопотання до короля увірчалися успіхом, 20 січня 1661 р. Ян II Казимир завізував диплом, відповідно до якого єзуїтській колегії у Львові було надавано «гідність академії і титул університету» з правом викладання усіх університетських дисциплін та присудження наукових ступенів. Однак відразу після означеної події проти створення академії рішуче виступили Краківський університет і впливові особи Речі Посполитої. Однак це не завадило Львівській академії здійснювати навчання за зразком інших європейських академій. А у 1758 році польський король Август III Фрідріх підтвердив диплом, наданий Яном II Казимиром. Статус вищої школи за Львівським університетом підтвердив і папа римський Климент XIII [36].

Зауважимо, що від самого заснування і до 1773 року Львівський університет підпорядковувася ордену єзуїтів. Після його ліквідації та у результаті переформатування Польщі західноукраїнські землі увійшли до складу Австрійської монархії, у планах якої була реорганізація Віденського, Празького та Львівського університетів, спрямована на підготовку професійних кадрів – вчителів, суддів, священиків тощо. У 1784 році згідно з указом австрійського імператора Йосифа II було відновлено Львівський університет, якому надано ім'я Йозефінський [36]. Згідно з указом імператора Франца Йосифа у 1875 році відбулося офіційне відкриття Чернівецького університету як єдиного закладу вищої освіти Буковини із трьома факультетами: православна теологія, правничий

і філософський, покликаною обстоювати інтереси імперії у краї. Означений заклад став осередком науки і культури регіону, центром європейського слов'язнознавства, навчатися в якому могли не тільки жителі Буковини, а й представники всієї Австро-Угорщини і балканських країн. На початку ХХ століття на західноукраїнських землях діяло 4 вищі навчальні заклади: Львівський університет, Львівський політехнічний інститут (1844 р.), Ветеринарна академія в Дублянах (1855 р.), Чернівецький університет (1875 р.), які мали власні статuti [69].

У 1804 році під тиском слобожанського шляхетства і за сприяння просвітителя В. Каразіна було видано указ Олександра І про заснування у Харкові імператорського університету, який було відкрито у 1805 році. У 1833 році вийшов указ Миколи ІІ про заснування у Києві імператорського університету Святого Володимира, відкритий у 1834 році. Згідно з іменним найвищим указом імператора Олександра ІІ у 1865 році було створено Імператорський Новоросійський університет. Отже, першими університетами в межах Російської імперії були Харківський, Київський, Одеський, що виникли значно пізніше, ніж в Європі. В організації освітнього процесу вони орієнтувалися на західноєвропейські університети, однак, на відміну від них, у підросійських університетах не існувало богословських факультетів. Харківський університет був єдиним в Україні закладом, в якому навчалися і працювали три лауреати Нобелівської премії – фізик Лев Ландау, економіст Семен Кузнець, біолог Ілля Мечников [78]. З університетом пов'язана поява перших вітчизняних наукових товариств, газет і часописів. Університет долучився до процесу українського національного відродження ХІХ–ХХ століть та перетворення Харкова на потужний освітній, науковий і культурний центр.

Університет Св. Володимира було відкрито у 1834 році на базі переведених до Києва польського Кременецького ліцею та медичного факультету ліквідованого Віленського університету. Як зазначалося у Статуті університету, заклад мав сприяти русифікації Південноросійського краю. Проте протягом 30–60-х років ХІХ століття університет був осередком польського національно-демократичного

руху, а в 1845–1847 роках на його базі діяло Кирило-Мефодіївське братство, що обстоювало національні й соціальні права українців та інших пригноблених народів.

Діяльність університетів регламентувалася вимогами статутів російських імператорських університетів (1804, 1835, 1863, 1884 років), що окреслювали порядок заснування і управління, структуру та зміст освітньої і наукової діяльності, права та обов'язки професорсько-викладацького складу і студентів, функції університетських рад і правлінь університетів, характер взаємодії з закордонними науковими установами та закладами освіти тощо, що буде детальніше розкрито в наступному підрозділі.

Встановлено, що у XIX столітті при Харківському університеті та при Університеті Св. Володимира діяли педагогічні інститути. Згідно з Емським указом і Валуєвським циркуляром, у Російській імперії посилювалася національна дискримінація; українська мова була заборонена, а професорсько-викладацький склад університетів формувався переважно з вихідців із неукраїнських губерній [49].

Для задоволення потреб економічного та культурно-освітнього розвитку важливим було створення в Україні технічних, медичних, педагогічних та інших спеціалізованих закладів вищої освіти. Відповідно в кінці XIX століття виникли Київський політехнічний, Південноросійський технічний (Харківський), Ніжинський історико-філологічний інститути та ін.

Українська історія постімперського періоду характеризується значними змінами в суспільно-політичному житті (передусім поваленням самодержавства у Російській імперії після Лютневої революції 1917 р.), що суттєвим чином позначилося на розвитку освіти. Так, на українських землях розгорнувся широкий народний рух, який набув національного характеру, а відтак однією з головних вимог стало відродження національної культури та освіти, рідної мови. У цей час Україна зазнала частих змін владних режимів: за часів правління російського Тимчасового уряду (від часу Лютневої революції до проголошення автономії України 10 червня 1917 р. згідно з Першим Універсалом Центральної Ради) освітній рух в Україні очолювали громадські організації, насамперед Товариство

Шкільної освіти, що фактично виконувало функції центрального державного органу у відповідній сфері [69]. У часи правління Центральної Ради (10 червня 1917 р. – 30 квітня 1918 р.) вже згадуваним Першим Універсалом було утворено Генеральний Секретаріат Освіти на чолі з І. Стешенком.

У часи Української держави під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського (30 квітня 1918 р. – 15 грудня 1918 р.) замість існуючого до цього принципу децентралізації було запроваджено принцип централізованого управління освітою. Професор М. Василенко як новий міністр народної освіти відмовився українізувати існуючі вищі школи, а виступив за створення нових національних навчальних закладів. За часів Директорії відновленої Української Народної Республіки (15 грудня 1918 р. – листопад 1919 р.) Міністерство народної освіти на чолі з професором І. Огієнком дотримувалося позиції, що тільки національна освіта, як пріоритет державної політики, здатна «витворити» активну націю. Директорія ухвалила постанови про запровадження в Україні всенародного безкоштовного навчання, децентралізацію управління освітою, поліпшення матеріального становища педагогів. У 1919 році було підготовлено проект єдиної школи в Україні та видано Закон про державну українську мову.

За часів національного державотворення (1917–1920 рр.) було здійснено й інші кроки щодо розвитку галузі: 5 жовтня 1917 року – Київський народний український університет у складі трьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного та права; 1 липня 1918 року указом гетьмана П. Скоропадського засновано Український державний університет у «Кам'янці на Поділлі»; були змінені правила вступу до закладів вищої освіти; в усіх університетах створено кафедри української мови та літератури, історії України та права [76]. Згідно з указом гетьмана П. Скоропадського 30 липня 1918 року, колишні імператорські університети (Харківський, Київський Св. Володимира, Новоросійський) були проголошені державними. Проводилася активна робота представників громадськості щодо відкриття університетів у низці українських міст.

Загалом, за часів національного державотворення на законодавчому рівні було суттєво спрощено процедуру створення закладів вищої освіти, зокрема

започаткованих приватною і громадською ініціативою, що призвело до значного зростання кількості вишів. Основні умови були пов'язані з наявністю відповідного приміщення, кадрового складу та коштів, необхідних для мінімального забезпечення життєдіяльності вишів, що перевірялися спеціальною міністерською комісією. У разі відповідності необхідним нормативам на рівні міністерства розглядався і затверджувався статут певного закладу вищої освіти.

Після проголошення радянської влади на території України у 1919 році університети було ліквідовано (1921 р.). У новостворених закладах вищої освіти (на вищих курсах та в інститутах) зарахування здійснювалося переважно за ознакою класовості та відповідно до рекомендацій впливових посадовців, з'явилося таке явище як «червоні» та звичайні («старі») професори, при цьому вчені звання було скасовано, а захисти проходили умовно, маючи назву «диспуту».

Однією з нових форм підготовки педагогічних кадрів в УРСР у 20-х роках ХХ століття стали реорганізовані із вчительських семінарій трирічні вищі педагогічні курси, що виконували завдання термінової підготовки рядових працівників соціального виховання на основі Постанови Наркомпросу УСРР 28 серпня 1920 року про перебудову педагогічної освіти. За «Тимчасовим положенням про трирічні педагогічні курси» 1922 року, ухваленому колегією Укрголовпрофосу курси не вважалися вищим ступенем системи педагогічної освіти. Проте вже наступного 1923 року, враховуючи брак учительських кадрів та вимоги Наркомосу України щодо надання педагогам виключно вищої кваліфікації зумовили перетворення трирічних педагогічних курсів на вищі, прирівняні в правах до педагогічних технікумів [97], тобто у 1920–1930-х роках ці освітні заклади вважалися вишами.

У 1921 році в Україні вперше з'явилися нові заклади освіти підготовчого характеру – робітфаки, в яких навчалися громадяни, делеговані партійними організаціями, профспілками, армією. Означений тип закладів переважно функціонували при закладах вищої освіти, проте іноді зустрічалися й самостійні, а в 1940-х роках припинили свою діяльність. Саме в цей час закрилися й усі

національні педагогічні інститути й технікуми (українські, польські, єврейські), що існували на території України.

Визначною подією у розвитку системи вищої освіти в Українській Радянській Соціалістичній Республіці стало відновлення у 1932 році діяльності університетів. На університети покладалося завдання забезпечення вищих навчальних закладів професорсько-викладацькими кадрами, що було утверджено Постановою про організацію діяльності державних університетів (1933 р.). З 1936 року було законодавчо закріплено заочну форму навчання. Проте події Другої світової війни та німецька окупація на українських землях на декілька років призупинили розвиток вищої освіти. Усі заклади вищої освіти було евакуйовано і тільки в кінці 1943 року вони почали повертатися. У повоєнний період країна потребувала великої кількості фахівців задля відновлення зруйнованого війною народного господарства. Ці роки характеризуються інституційним відновленням університетської освіти України, а саме поверненням евакуйованих Київського, Харківського, Одеського університетів. Хоча частина ресурсної бази та професорсько-викладацького складу залишилася у південно-східних регіонах Радянського Союзу, проте, як свідчать дослідники, вже в 1945 році на території України діяло 6 державних університетів, відновили свою роботу 20 педагогічних інститутів, 34 учительські інститути, 77 педагогічних училищ [97, с. 138]. Однак проблеми з фінансуванням, брак робочих рук та підготовлених кадрів призвели до того, що у 1946 році була ухвалена Постанова про розвиток заочної освіти для молоді, яка прагнула здобути спеціальність у вищій школі без відриву від виробництва.

Після проведення XX з'їзду партії в 1956 році і з початком десталінізації радянського суспільства, започаткованої у доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» та постановою ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», намітилася тенденція до гуманізації та індивідуалізації системи освіти. Кінець 60-х – початок 70-х років XX століття став часом поєднання у вищій школі освіти та науки, проведення фундаментальних і прикладних досліджень. Університетська освіта поступово набула наукової спрямованості, адже вважалося, що «широка загально-наукова підготовка» та «глибоке вивчення суспільних наук»

підвищують ефективність вивчення дисциплін, передбачених навчальним планом [97, с. 140].

У 80-х роках ХХ століття в умовах економічної та політичної нестабільності розпочалося реформування системи освіти, що спричинило введення численних обмежень щодо фінансового забезпечення закладів освіти, що призвело до закриття частини з них, а відтак і до звільнення працівників освітньої сфери. У цей час показник старіння знань у різних галузях коливався у межах 3–5 років, що давало змогу під час навчання у вищій школі підготувати кваліфікованого фахівця, який на останньому році навчання фактично оновлював знання на основі спецкурсів (як свідчать нові уніфіковані навчальні плани 1985 року).

Погодимося із думкою дослідників, що, незважаючи на здобутки радянської вищої освіти, її головний вектор розвитку носив мілітаристський, а не загальнолюдський характер. Переважна більшість учених у галузі гуманітарних наук передусім працювали на звеличення Комуністичної партії і радянських догм, критику капіталістичного способу життя. Закритість радянської системи вищої освіти, її заідеологізованість та станово-соціальний характер давали змогу безкоштовно отримати вищу освіту, проте недостатнім чином впливали на модернізацію країни [69, с. 124]. Загалом, криза вищої освіти свідчила про кризу радянської системи.

Про заідеологізованість освітнього процесу, його підпорядкування не суспільним запитам, а партійним потребам, свідчить також здійснений науковцями аналіз офіційних документів радянського уряду за 1930–1980-і роки, яким притаманна низка характерних ознак, до яких віднесено: партійну приналежність, забюрократизоване адміністрування, одноосібність у прийнятті рішень, уніфікованість навчальних планів усіх закладів вищої освіти, зв'язок між вищою школою і сферою виробництва (як дієвий спосіб застосування дешевої робочої сили у народному господарстві), мілітаристський характер, інтернаціональний обов'язок та ін. [69, с. 125].

Новий етап розвитку вищої освіти розпочався після проголошення в Україні державної незалежності, коли майже всі педагогічні інститути в обласних центрах

реорганізовано на державні, а згодом – на національні університети. На цей час припали спроби відродження і впровадження кращих надбань вітчизняного та зарубіжного досвіду. За останні роки в Україні було ухвалено цілу низку документів, спрямованих на подальше удосконалення системи вищої освіти: закони України «Про освіту» (1991, 2017 рр.) [82; 83], «Про вищу освіту» (2002, 2014 рр.) [73; 74], «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1991, 2015 рр.) [80; 81], Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») (1993 р.) [25], Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.) [60], Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.) [62], Національна рамка кваліфікацій (2011 р.) [61], Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності (2015 р.) [53] та ін. Важливим кроком на означеному шляху стало приєднання України у 2005 році до Болонського процесу, що започаткувало інтеграцію української системи вищої освіти до загальноєвропейської.

Таким чином, у процесі дослідження можна виокремити суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні чинники становлення та розвитку нормативно-правової бази вищої школи на території України, що стали основою для здійснення періодизації досліджуваного феномену, серед яких найважливішими вважаємо наявність або відсутність власної державності, інкорпорованість українських земель до складу імперії та політика уряду певної держави в галузі освіти, рівень економічного розвитку країни і потреби суспільства, наявність тривких академічних традицій, концептуальна зрілість нових освітніх моделей та відкритість галузі вищої освіти до засвоєння позитивного досвіду.

1.2. Нормативно-правова база вищої освіти в Російській імперії та в часи національного державотворення 1917–1920 років

Початок XIX століття в Російській імперії позначився ліберальними реформами імператора Олександра I щодо розвитку освіти в європейському дусі. У 1802 році було створено Міністерство народної освіти, а в 1804 році затверджено «Статут університетів» і «Статут навчальних закладів,

підпорядкованих університетам», які регламентували діяльність закладів народної освіти. Проголошувалися безстановість і наступність усіх типів навчальних закладів, державний характер освіти, її безплатність на всіх ступенях, проте негативними рисами реформи були багатопредметність навчання, декларативність програм, недостатнє фінансування навчальних закладів.

Згідно з ухваленими статутами, у Російській імперії вперше запроваджувалася система народної освіти. Держава поділялася на шість навчальних округів, два з них (Віленський і Харківський) охоплювали територію України. Вже після опублікування статуту було здійснено його додаткові тлумачення, де оголошувалося, що доступ до університетів та гімназій був закритим для кріпаків і вихідців із нижчих станів [69]. Неврегульованим на законодавчому рівні тривалий час залишалося питання про надання жіноцтву права на вищу освіту.

У 1810 році Олександр I підписав «Постанову про ліцей», відповідно до якої до 20-х років XIX століття були відкриті Одеський та Ярославський ліцеї, Ніжинська гімназія вищих наук (пізніше перетворена на ліцей). У 1817 році Міністерство народної освіти було переформатовано та перейменовано на Міністерство духовних справ і освіти на чолі з князем О. Голіциним, із навчальних планів університетів було вилучено філософію, статистику, природне право, етику та інші дисципліни, в основу освітнього процесу покладено релігійні принципи. Метою освіти визначено поєднання віри і знання, у закладах освіти пріоритет надавався вивченню догм Священного Писання. Означені зміни стали реакцією на «західне вільнодумство», що поширилось у Російській імперії після воєнних подій 1812–1814 років, та на зростаючі реформаторські й революційні настрої суспільства, самодержавно-кріпосницькі засади якого зазнали гострої кризи. У період контрреформ значно було обмежено університетську автономію. Так, у 1828 році царський уряд видав новий «Статут гімназій і училищ, підпорядкованих університетам». Освіта у Російській імперії поверталася «до начал», які ґрунтувалися «на чистоті віри, на вірності та обов'язку перед государем і вітчизною» [98]. Головною метою освіти часів Микола II визначалася підготовка людини до виконання своїх обов'язків як представника певного стану суспільства.

Початок 1860-х років позначився новими процесами у розвитку суспільства та підготовкою нової реформи. Погодимося з дослідниками, що в означений період в Російській імперії відбулися значні політичні та соціально-економічні перетворення, що істотно вплинули на «моральний клімат» у суспільстві. Зокрема, скасування кріпосного права (1861 р.) передовими громадськими діячами розглядалося як найважливіша умова саме морального розвитку народу і країни, запорука подальшого прогресу. Серед населення популяризувалися ідеї про єдність і рівноправність усіх людей, про гідність кожної окремої особистості, необхідності врахування її потреб.

У 1863 році було прийнято новий університетський Статут, який передбачав відносну самостійність університетів: їм було повернуто право обирати ректора, проректорів, деканів і професорів, простимульовано розвиток наукових досліджень, збільшено штат професорсько-викладацького складу. Натомість у 70–80-х роках XIX століття після невдалого замаху на Олександра II реформи освіти знову набули реакційного характеру.

Новий, прийнятий у 1884 році, Статут університетів обмежував самоврядні права закладів вищої освіти, скасовував різноманітні неформальні об'єднання та земляцтва, підпорядковував діяльність професорсько-викладацького складу Міністерству народної освіти. Хоча Статутом 1884 року передбачалося запровадження в університетах Російської імперії освітніх стандартів, характерних для європейської вищої школи (розробка факультетами кількох навчальних планів; конкурсна система відбору лекторів; вибір викладачів студентами; активізація самостійної роботи; виконання ускладненого або спрощеного навчальних планів і надання випускникам диплому першого або другого ступеню, присвоєнням 10 або 12 класу згідно з «Табелем про ранги») [105], однак це не набуло в Російській імперії значного розвитку (за винятком приватних вищих шкіл).

Опрацювання джерел свідчить, що модель університетів у межах Російської імперії була симбіозом німецької (декларування академічної свободи) і французької (централізоване управління) з домінуванням першої в її австрійському варіанті

(імперський консерватизм). Пріоритет республіканських або монархічних засад в управлінні вищою школою змінювався передусім залежно від геополітичної кон'юнктури, що було зафіксовано в законодавчій базі [47].

Застосування методу порівняльного аналізу дозволяє констатувати: якщо відповідно до першого загальноуніверситетського статуту 1804 року університет очолював навчальний округ, то відповідно до статуту 1835 року він підпорядковувався попечителю навчального округу; третім статутом 1863 року університетське самоврядування було відновлено, щоправда було збережено нагляд попечителя за закладом, а четвертим статутом 1884 року запроваджено свободу викладання і навчання, проте водночас скасовано університетське самоврядування та автономію, корпоративність і колегіальність [52, с. 61–62], натомість відновлено жорстку управлінську вертикаль із засадничими принципами уніфікації, централізації, залежності від волі монарха.

Загалом, вивчення законодавчої бази засвідчує суперечливий характер політики російського уряду в галузі управління вищою освітою, адже якщо перший і третій університетські статuti орієнтувалися на республіканську модель, то другий і четвертий – на авторитарну з чіткою субординацією суб'єктів [55]. Хоча третій університетський Статут 1863 року закріпив розширення університетської автономії й колегіального самоврядування, створивши умови для врахування «особливостей» кожного окремого університету, проте компетенція вчених рад в організації педагогічного процесу була надто регламентованою: рішення щодо наукової й навчальної роботи, контролю за успішністю потребували затвердження попечителя, а питання поділу факультетів на відділення, об'єднання, роз'єднання, оновлення кафедр, визначення переліку обов'язкових предметів підлягали затвердженню міністра [32]. Вченими радами вирішувалися питання порядку викладання, розподілу предметів, введення додаткових лекцій тощо.

Водночас багато питань щодо функціонування університетів (щодо розробки кошторисної документації, врегулювання кадрових і наукових питань, діяльності наукових товариств та ін.) відтепер віддавалися на розсуд попечителів або міністрів. Було скасовано університетський суд, студентське самоврядування,

виборність членів викладацької корпорації, що стало свідченням відходу від засад університетської автономії. Відтепер міністр особисто опікувався заповненням вакантних посад, було запроваджено студентську уніформу, нагляд інспекції за поведінкою студентів, за будь-які вияви непокори або підозру в «неблагонадійності» вони позбавлялися стипендій. Вважалося, що це слугувало меті зміцнення «вірнопідданських чеснот» у професорсько-викладацького та студентського складу [51].

Оскільки Університетський статут 1884 року зберігав свою чинність до 1917 року, вважаємо важливим зупинитися на його положеннях. Так, у статті 1 Статуту закріплювалося «особливе покровительство» імператора над університетами та утверджувався дух відданості монархії. У статті 4 йшлося про підпорядкування кожного університету «начальству попечителя місцевого навчального округу» та головному віданню міністра народної освіти. Безпосереднє управління закладом покладалося на ректора (ст. 5) за участі у передбачених випадках вченої ради університету, правління, зборів і деканів факультетів [11].

У розділі II «Управління університетом» було суттєво посилено важелі впливу попечителя навчального округу, якому відтепер було надано право контролювати освітній процес, скликати вчені ради і збори факультетів, вимагати від ректора звіт про нагляд за студентами, доповідаючи про всі проведені заходи міністрові [11, с. 458]. Повноваження ректора визначалися статтями 10–21 розділу II. Призначення ректора терміном на 4 роки здійснювалося міністром народної освіти із складу ординарних професорів та затверджувалося самодержцем. Ректор головував у раді та правлінні, міг вести збори факультетів, здійснював нагляд за перебігом навчального процесу і виконанням службовцями обов'язків, дотриманням студентами правил, забезпеченням роботи навчально-допоміжних установ, дотриманням цільового використання коштів і збереження майна [11, с. 459], дозволяв відпустки, ініціював нагородження працівників.

У розділі III визначалися функції факультетів, що очолював декан, який призначався попечителем не на 3, а на 4 роки. Збори факультету проводили здійснення випробувань на наукові ступені, семестрові і перевірні заходи,

зарахування студентам семестрів і вручення їм свідоцтв про закінчення університетського курсу; ухвалення рішень про видачу магістрам свідоцтв, а також свідоцтв на право читання лекцій зі званням приват-доцента; розгляд праць, які могли друкуватися коштом університету або з його дозволу; призначення щорічних завдань студентам і стороннім слухачам для виконання наукових праць; присудження студентам і стороннім слухачам медалей і почесних відгуків за написані наукові праці; присудження премій за наукові праці; обговорення пропозицій ректора про забезпечення повноти і правильності викладання; розгляд звітів викладачів щодо проведення практичних занять; допуск докторів іноземних університетів до випробувань на ступінь магістра без перевірки знань повного курсу наук факультету [11, с. 460]. Позитивно, що новий статут передбачав низку норм, характерних для європейської практики вищої школи, зокрема розробку факультетами більше двох навчальних планів за вибором; запровадження конкурсної системи відбору науково-педагогічних кадрів; вибір студентами викладачів; практику зарахування півріч для розширення самостійної роботи; виконання студентом ускладненого або полегшеного навчальних планів передбачало наданням випускникові диплому першого або другого ступеню та присвоєнням відповідно 10 або 12 класу згідно з «Табелем про ранги» [105].

Статутом регламентувався перелік питань, які виносилися на розгляд ради університету: пропозиції щодо претендентів на заміщення викладацьких посад; удостоєння науковими ступенями; порушення питання про присудження наукового ступеня доктора наук (без магістерських випробувань і виконання дисертації) особам, які здобули визнання завдяки власним науковим працям, а також про допущення осіб, відомих науковими досягненнями, на здобуття докторського ступеня; про затвердження докторами наук тих магістрів, які захистили дисертації особливої наукової цінності; розроблення навчальних планів та оглядів викладання; обговорення пропозиції щодо: об'єднання чи перенесення кафедр; запровадження випробувань, тимчасового викладання на вакантних кафедрах; про винагороду приват-доцентам; розподіл коштів між підрозділами факультету; висновки щодо проектів документів ради і правління

університету [11, с. 460–461]. Крім того, факультети виносили на розгляд правління університету пропозиції щодо розподілу приміщень, прохання про призначення студентам стипендій і грошових допомог.

Головним колегіальним органом із широкими повноваженнями була рада університету, що складалася з усіх професорів та встановлювала кількість медалей для нагородження студентів за наукові праці; затверджувала рішення про присудження наукових ступенів, а також ступеня доктора наук магістрантам, які представили дисертації виняткового наукового рівня; обирала почесних членів університету і професорів; розглядала пропозиції щодо об'єднання, роз'єднання або перенесення кафедр; розглядала пропозиції про винагороду приват-доцентам, заснування наукових товариств; за поданням факультетів допускала осіб, відомих науковими працями, до здобуття наукового ступеня доктора наук; задовольняла звернення факультетських зборів про присудження наукового ступеня доктора наук без складання іспитів та захисту дисертацій особам, які здобули визнання науковими працями; схвалювала навчальні плани, розроблені факультетами та огляди викладання; розглядала проекти правил: про прийом студентів і допуск вільнослухачів, обов'язки студентів, зарахування студентам півріч, проведення перевірних, змагальних і півкурсних робіт, завідування університетськими клініками й бібліотекою, придбання книг; розглядала кошторис університету, підготовлений правлінням [11, с. 461].

Натомість правління опікувалося майновими, фінансовими, студентськими питаннями, розпоряджалося університетськими коштами, зокрема і спецфондом, давало згоду на укладання контрактів за підрядами і поставками, на друк навчальних праць, ухвалених зборами факультетів, прийом студентів та допуск сторонніх слухачів, перехід студентів на інший факультет і відрахування, інші студентські справи, прийом фельдшерів до студентської лікарні, призначало стипендії і допомоги з наступним затвердженням їх вищими інстанціями, ініціювало питання про звільнення студентів від плати за навчання, розподіляло університетські приміщення під навчально-допоміжні установи і квартири посадовцям, запрошувало на роботу вчителів мистецтв,

обирало бібліотекаря, його помічників, скарбника, архітектора, університетського лікаря, ексекютора, архіваріуса, економа-ексекютора клінік, діловода і наглядача [11, с. 462–463]. Правлінню доводилося розпоряджатися університетським майном, кредитами, доходами, раціонально витратити кошти, контролювати виплату винагород.

Відділ III «Устрій навчальної частини» містив норми, що регулювали викладання навчальних дисциплін (зокрема передбачаючи функціонування на кожному факультеті кафедри богослов'я, викладання російської мови і літератури на історико-філологічних факультетах тощо) [11, с. 466]. Відділ IV присвячувався викладачам і співробітникам (професорів, приват-доцентів, лекторів, працівників бібліотек і семінарій). Стаття 99 висувала вимогу, що «ніхто не може бути професором, не маючи ступеня доктора в галузі науки, що відповідає його кафедрі», а також без трирічного викладацького складу [11, с. 467].

«Статут» регламентував, що заміщення вакантної посади професора здійснювалося шляхом виборів на факультеті і в раді університету з наступним затвердженням міністром освіти. Професор із 25-річним стажем викладацької роботи, отримував звання заслуженого. Приват-доцентами могли працювати особи, які мали наукові ступені, професори інших вищих навчальних закладів і відомі своїми працями науковці (з дозволу міністра освіти), а також особи, які витримали випробування на ступінь магістра, але ще не захистили дисертації (за умови, що після закінчення університету минуло не менше трьох років). Контроль за роботою приват-доцентів покладался на деканів і ректора.

Звернемо увагу на різний статус ректора в умовах Російської імперії, де він мав значні повноваження, та в Австрії, де ректор виконував переважно представницькі функції. Якщо керівний склад вищих навчальних закладів в Австрійській імперії обирався сенатом університету або колегією професорів на незначний термін: ректор – на 1 рік, а декан – на 2 роки, а в Російській імперії обирався (або призначався) на 3–4 роки. Спільним для університетів цих імперій було те, що кандидатури представників найвищого керівництва потребували затвердження міністерства або імператора.

Проте, як зазначають дослідники, запозичені з досвіду німецьких університетів і проголошені Статутом 1884 року «свобода викладання і навчання, принцип конкуренції у середовищі викладачів, запровадження посади доцентів і гонорарної системи не могли повною мірою бути реалізованими в умовах Російської імперії» [47]. Віднині навчальні плани і програми розроблялися міністерством, а випробування проводилися за правилами міністерства. До новацій Статуту 1884 року відноситься збільшення частки практичних занять і запровадження цільового розподілу коштів. Проте у 1885 році міністерство оприлюднило правила про приват-доцентуру, що окреслювало умови розвитку перспективних науковців, а в 1899 році було відновлено поповнення викладацького складу на конкурсній основі. Згідно з «Правилами для студентів і вільних слухачів імператорських російських університетів», 1885 року студентство потрапляло під суворий нагляд університетського керівництва і поліції [47].

На відміну від країн Західної Європи, ідея академічної свободи в Російській імперії не набула повної реалізації, тому ради університетів заявляли про необхідність зміни чинного політичного режиму. Певні поступки в утвердженні прав і свобод були здійснені після революційних подій 1905–1907 років, що відображено у «Маніфесті» про «громадянські свободи» – слова, друку, особи, зборів; скликання законодавчої Державної Думи, розширення виборчих прав. Згідно з «Тимчасовими правилами управління університетами відомства Міністерства Народної освіти» 1905 року, було скасовано окремі положення статуту 1884 року, що викликали бурхливий суспільний протест. Зрештою, університетам було надано автономію і студентське самоврядування, зокрема вчені ради отримали право обрання ректорів і деканів, здійснювати забезпечення перебігу освітнього процесу а студенти – право скликання зборів та створення студентських організацій [47]. Відповідно ректор обирався на трирічний термін і затверджувався найвищим указом. Університетську інспекцію було підпорядковано не попечителю, а ректору; студентські правопорушення підлягали компетенції університетських судів, а не міністерства.

3 грудня 1905 року міністр отримав право санкціонувати відкриття приватних вищих жіночих курсів, а в 1906 році було підготовлено черговий (п'ятий) статут університетів, що не набув чинності внаслідок наступу реакції в країні. В умовах Російської імперії академічна автономія мала переважно формальний характер: міністерство затверджувало або скасовувало кадрові призначення і навчальні плани, ухвалені вченими радами, тощо, зберігаючи реальні важелі впливу на функціонування вищої школи.

Необхідно зазначити, що важливе значення для посилення правосуб'єктності студентів як активних учасників освітнього процесу і реалізації автономного статусу університетської спільноти мало функціонування органів студентського самоврядування. Дослідником В. Мокляком обґрунтовано основні напрями змісту (соціально-правовий захист, навчальна та науково-педагогічна творчість, політико-організаційна діяльність), методи (бесіда, приклад старшої людини, комунікації, самоаналіз, самоконтроль та ін.), форми (товариства, гміни, земляцтва, каси взаємодопомоги, гуртки, бібліотечні об'єднання, товариські суди та ін.), види (загальні збори, з'їзди, зібрання, сходки, заняття, засідання та ін.) діяльності студентських самоврядних організацій зазначеного періоду [57, с. 13].

Керівництво вищими навчальними закладами, що здійснювалося переважно командно-адміністративними методами. Проявами надмірного втручання російського уряду у функціонування вищої школи в XIX – на початку XX століття були: порушення принципу вільного розвитку наукового знання, заборона певних напрямів наукових досліджень, навчальних курсів (з політичної економії, соціології державного права Європи, українознавства), закриття кафедр філософії; заміна спеціальних курсів – загальними; увиразнення ідеологічної функції і релігійного акценту вищої освіти; посилення цензури лекційних курсів та навчальної літератури (приміром обмеження історичних курсів історією династії Романових, правничих – римським правом, філософських – богословськими), вилучення «неблагонадійних» викладачів і студентів; сувора регламентація природничих та гуманітарних дисциплін, обмеження наукових контактів з Європою [48, с. 79].

У добу національного державотворення 1917–1920 років було здійснено спробу розроблення статутних документів для утвердження нових нормативно-правових засад розвитку вищої школи. Підготовку нового законопроекту здійснювала комісія на чолі з І. Огієнком, до якої входили по два представники 13 товариств та організацій. У проекті Статуту державних українських університетів часів Директорії (1919 р.) окреслено провідні завдання університету, що мають сприяти розвиткові науки і давати громадянам вищу народну освіту [30, арк. 153–159зв.]. У документі наголошувалося, що кожен університет є автономною вищою школою «під особливою опікою уряду Української Народної Республіки».

До позитивів означеного документу належали демократизація колегіальних органів та чіткий розподіл повноважень суб'єктів управління. Органами університетського управління були розпорядчі органи (рада, правління та факультетські зібрання); виконавчі та адміністративні функції виконували ректор, проректор, декани. Рада складалася з усіх професорів викладачів і студентів (по одному від кожного факультету). Відповідним представником університету є ректор, який обирається на три роки університетською радою та затверджується Радою міністрів. Згідно з документом, жінки могли вступати до університетів за рекомендацією ради із дозволу міністра на вакансії, що залишилися після прийому чоловіків. Тривалість навчання становила 4 роки, для медичних факультетів – 5 років. Студентам, які виконували один із навчальних планів, надавався диплом факультету (відділу) із званням кандидата філософських, філологічних, історичних, юридичних, математичних, природничих, медичних наук.

До наукового складу Університету належали: професори, приват-доценти, лектори чужих мов, професори мистецтва. Для здобуття ступеню професора треба було мати диплом кандидата та провести дві пробні лекції, якщо здобувач раніше не займав викладацьку посаду. До іспитів допускалися особи з дипломами вищої школи України або Західної Європи, а у виняткових випадках, за мотивованим поданням ради, факультет міг допустити до іспитів осіб, які не відповідали встановленим вимогам. Для конкурсу на посаду викладача необхідними були

рекомендації професорів, біографія та список праць претендента. Міністр затверджував обраного викладача, або ж призначав сам чи пропонував нові вибори. Результати атестації друкувалися в університетських виданнях. Професор богослов'я призначався після консультації з духовним відомством із духовних осіб, які мають учені ступені православних духовних академій. Професор із 25-річним стажем мав статус заслуженого та визнавався «посмертним членом факультету і ради», навіть без посади. Віковий ценз професора для завідування науково-допоміжною установою – 70 років. Астроном і прозектор зі ступенем доктора мали права приват-доцента.

Час, витрачений здобувачем для підготовки до професорського звання (не більше 5 років), у разі вступу особи на навчальну службу зараховувався до дійсної служби. На всіх факультетах установлювався єдиний науковий ступінь – доктора, який здобувався на підставі усного іспиту на факультеті внаслідок публічного захисту ухваленої факультетом дисертації, а усний іспит охоплював тісний обсяг відповідних наук. Для випускників зарубіжних університетів відповідно до їх освітнього цензу передбачались іспити за спеціальними програмами. До здобуття ступеня доктора без відповідного іспиту факультет міг допустити з дозволу ради авторів визнаних наукових праць, які мають докторський диплом закордонних університетів або диплом вищих шкіл України.

Згідно з проектом статуту, до прав та привілеїв університетів належало право видавати твори наукового змісту, володіти типографіями та книгозбірнями; у разі наявності медичного факультету – мати аптеки; стаж приват-доцентів зараховувався до державної служби.

Слушні поправки до Статуту державних українських університетів було ухвалено Комісією Кам'янець-Подільського державного українського університету: уточнити визначення принципу автономії; у загальних положеннях представити потреби всіх університетів, залишивши змогу для врахування місцевих умов; враховувати досвід нормотворення не тільки східноєвропейських університетів, але й відповідних закладів Галичини й Буковини; уточнити повноваження ректора; зазначити освітній ценз кандидатів на професорські

посади та спосіб заміщення кафедр і всього персоналу; уточнити правове положення співробітників, студентства, визначити умови їх самодіяльності; включити до складу ради всіх викладачів зі ступенем і по два представники решти викладацького персоналу від кожного факультету; дозволити раді запрошувати на засідання компетентних осіб із правом дорадчого голосу; обирати ректора; проректора й деканів терміном на 1 рік [88, арк. 26–28; 27]. У протоколах комісії зафіксовано особливу думку професора М. Столярова, що у виборах ректора мають брати участь представники студентства та професійних організацій співробітників університету. З огляду на важливість розроблення статуту зауважено на необхідності його здійснення не тільки урядовцями, але й членами академічних колегій.

Задекларовані підходи було підтверджено «Випискою із протоколу надзвичайного зібрання ради Кам'янець-Подільського університету» 6 квітня 1919 року щодо розгляду друкованого проекту статуту Державних українських університетів: установити термін повноважень виконавчих органів – 1 рік; допустити двох представників студентів до засідань ради та факультетів із правом вирішального голосу у справах, що торкаються студентства, й дорадчого – в інших питаннях; визнати єдиний науковий ступінь – доктора наук; легалізувати студентські виборні органи – ради старост та інститут студентських представників.

Отже, проект нового статуту 1919 року часів Директорії ґрунтувався на нормах проекту аналогічного документу, розробленого в 1918 році Центральною Радою, вирізняючись більшою досконалістю та певним обмеженням кадрової автономії. За умови визнання засадничого характеру академічної автономії, її тимчасове обмеження (призначення й затвердження Міністром, друк наукових творів і підручників державним коштом тільки українською мовою) передбачалося до здійснення повної українізації вищої школи. Проте, оскільки зазначений документ не встиг набути юридичної чинності, то вищі навчальні заклади в добу правління українських урядів керувалися скорегованими положеннями Університетського статуту 1884 року.

Загалом, для розвитку нормативно-правової бази вищої школи імперського періоду та часів національного державотворення характерним було утвердження академічної автономії, демократичних засад, визнання високого соціального статусу викладача.

1.3. Нормативно-правова база в галузі вищої освіти радянського періоду (1920–1990 рр.)

Після встановлення радянської влади нова система освіти на території України будувалася більшовиками за загальносоюзним зразком. У 1920-х роках формування законодавчої політики в республіці здійснювали керівники та співробітники Наркомосу УСРР. Велике значення мала позиція наркома освіти УСРР Г. Гринька (1920–1922 рр.) та його заступника Я. Ряппо (1921–1928 рр.), які були засновниками нової української моделі освіти, що ґрунтувалася на принципах професіоналізму. Нарком освіти виступав проти використання в Україні російської моделі освіти, що не враховувала особливості господарства республіки.

У травні 1920 року було оприлюднено спільне рішення Наркомосів України і Росії «Про єдність освітньої політики», однак система освіти на території України відрізнялася від російської, хоча й орієнтувалася на єдиний трудовий принцип. Так, якщо в Росії технікуми вважалися підготовчою ланкою освіти до інституту, то в Україні вони визнавалися рівноправними закладами вищої освіти, хоча у межах технікуму готували вузькоспеціалізованих фахівців-інструкторів, а інституту – висококваліфікованих фахівців-практиків. Крім того, українська система освіти (на відміну від російської) не передбачала існування університетів, на базі яких у 1920 році було сформовано інститути народної освіти. Підготовкою науковців з різних галузей займалися академії і інститути «теоретичного знання». Тож, хоча з наукової точки зору українська система освіти перебувала нижче російської, однак її діяльність стала яскравим свідченням незначного тиску Москви і певної незалежності Наркомосу України від уряду РФСР. Ці відмінності між українською і російською системами освіти зберігалися до 1930 року.

У цілому проект М. Гринька будувався за принципами, прийнятими за часів Української держави: «школа мала бути єдиною, трудовою, виховною і національною» [97]. При цьому в умовах панування радянської влади національною освіта могла бути тільки за формою, а за змістом – інтернаціональною. Хоча в освіті проголошувався принцип народної творчості, проте вона підпорядковувалося більшовицькій партії та її керуючим органам. Наприкінці 1920-х років утвердилася думка про необхідність реорганізації вищих навчальних закладів УСРР та створення єдиної освітньої системи в СРСР.

Радянське керівництво приділяло значну увагу проблемам розвитку освіти, усвідомлюючи її значення для формування молодого покоління. Від часу встановлення радянської влади основним нормативним документом, що регулював сферу народної освіти в Україні, був «Кодекс законів про народну освіту в УРСР», затверджений 2 листопада 1922 року. Кодекс складався з чотирьох книг: «Організація управління та постачання в народній освіті», «Соціальне виховання дітей», «Професійна та спеціальна наукова освіта», «Політична освіта та виховання дорослих» [89]. Кодекс законів про народну освіту УСРР законодавчо закріпив систему освіти, її організаційні форми, визначив завдання, методи та перспективи, зокрема у сфері вищої освіти. У середині 1930-х років кодекс утратив чинність, хоча формально не був скасований.

Проблеми розвитку педагогічної освіти в УСРР широко обговорювалися на першій Всеукраїнській нараді з питань освіти (1920 р.), на якій порушувалася проблема необхідності підготовки вчителів з вищою освітою для всіх типів шкіл. З цією метою в 1920–1921 роках на базі окремих факультетів університетів, вищих жіночих курсів, учительських інститутів було створено інститути народної освіти (ІНО), які склалися з факультетів соціального виховання і професійної освіти, орієнтуючись на підготовку вчителів для загальноосвітніх і професійних шкіл.

Поряд з ректором була введена посада політкомісара ІНО, що призначався губкомом партії, в обов'язки якого входив контроль за діяльністю викладачів та студентів, які відтепер мали забезпечувати орієнтацією освітнього процесу «шляху комуністичного будівництва» та усунення «контрреволюційних елементів» [97].

При цьому необхідними умовами вступу до ІНО була наявність рекомендацій від партійних, комсомольських, профспілкових організацій та успішне складання колоквиуму. При цьому передбачався вступ без екзаменів для випускників педагогічних технікумів, вищих трьохрічних курсів, учительських інститутів та працівників освітньої сфери, які мали не менше ніж чотирьохрічний стаж роботи.

Докорінним нововведенням радянської влади була ліквідація академічної свободи закладів вищої освіти та свободи наукового пошуку. На думку більшовиків, чистої науки і знання не існувало, відтак автономія вищої школи, як вияв духу науки, була абсурдом та вважалася буржуазним пережитком: всі сфери життя мали підпорядковуватися тільки державі. Означена теза також слугувала обґрунтуванням для призначення владою на посаду ректора, не професора, як це було раніше, а передусім вірного комуніста.

І лише згодом уряд УРСР повернув університет до структури освіти, а технікуми було прирівнено до середнього спеціального закладу освіти. Так, у 1933 році було відкрито Київський університет [97].

У липні 1936 року було ухвалено постанову «Про педологічні перекручення в системі Наркомосів», відповідно до якої з освітнього процесу було усунено педологію (яка позиціонувалася як універсальна наука про дитину) як таку, що наповнена шкідливими антимарксистськими ідеями. Водночас відбулося цілковите відновлення педагогіки, до цього відкинутої педологією, здебільшого розглядаючись наркомосами як наукоподібна дисципліна.

Наприкінці 30-х років ХХ століття в окремих закладах вищої освіти було створено колегіальні представницькі органи дорадчого характеру, що скликалися для обговорення питань, діяльність яких було підпорядковано органам Комуністичної партії. На думку Н. Дем'яненко [23, с 40], авторитарна модель вищої школи більш як на 50 років відкинула автономістичні та демократичні тенденції. Таким чином, у радянський (як і на початку пострадянського періоду) зберігалася державна монополія в управлінні вищою освітою.

Значних втрат було завдано системі вищої освіти з початком Другої світової війни. Після визволення України від окупантів почалась відбудова освіти. У

лютому 1943 року було видано постанову уряду УРСР «Про відновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів».

Аналіз нормативно-правової бази показав, що XIX, XX та XXI з'їзди КПРС, визначаючи напрям розвитку усіх сфер життя радянського суспільства, націлювали вищі навчальні заклади на збільшення кількості випускників, підвищення якості підготовки фахівців, створення умов для навчання на основі широкого розвитку заочної та вечірньої освіти. Постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР «Про покращення підготовки, розподілу та використання спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою» від 30 серпня 1954 року № 1863 проголошено надання всебічної допомоги закладам вищої освіти у створенні необхідних умов для підготовки висококваліфікованих фахівців [71].

Встановлено, що до середини 50-х років XX століття відбувався процес одержавлення усіх сфер життєдіяльності суспільства, зокрема системи вищої освіти. Постановою колегії Міністерства освіти УРСР «Про покращення підготовки, розподілу та використання спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою» від 23 вересня 1955 року, у світі приділення особливої уваги практичній та політехнічній підготовці, передбачається виконання студентами стаціонару та заочного відділення усіх практичних робіт індивідуально [71].

У 1959 році Верховною Радою УРСР був прийнятий Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» [77], який на основі такого ж закону, затвердженого Верховною Радою СРСР у 1958 році [67], визначив основні завдання, які стояли перед галуззю вищої освіти, як-то: підготовка висококваліфікованих кадрів, виконання науково-дослідних робіт, підвищення кваліфікації (ст. 37); забезпечення подальшого розвитку університетської освіти, посилення теоретичної та практичної підготовки студентів, вивіщення ролі університетів у вирішенні найважливіших проблем природничих і гуманітарних наук (ст. 42); затвердження доцільності організації при закладах вищої освіти науково-дослідних інститутів, лабораторій та об'єднань, адже наукова робота має бути невіддільною від закладів вищої освіти (ст. 51) [77, с. 525–527].

У доповіді Генерального секретаря КППР М. Хрущова (1959 р.) наголошувалося на необхідності перебудови вищої школи на основі її максимального зближення з промисловим і сільськогосподарським виробництвом, що власне передбачало політехнізацію закладів вищої освіти. Означені підходи до практичної складової підготовки фахівців у вищих навчальних закладах було зафіксовано у таких документах, як: Положення про виробничу практику студентів вищих навчальних закладів Союзу РСР (1956 р.), Інструкція по виробничій практиці студентів вищих навчальних закладів СРСР (1956 р.), Інструкція по педагогічній практиці студентів державних університетів (1955 р.) та інші, відповідно до яких було визначено базові заклади для проходження практики студентами, обов'язки керівників практики з боку університету, оплата практикантів і їх керівників тощо [97, с. 141].

Водночас у 1959–1965 роках відбувалося активне оновлення шкільних навчальних планів, намагаючись врахувати основні положення прийнятих законів про народну освіту, рішень XXI і XXII з'їздів КПРС, червневого Пленуму ЦК КПРС (1963 р.). Заклади вищої освіти намагалися перебудувати власну діяльність, спрямовуючи її на задоволення потреб школи, зокрема шляхом розробки нових програм, підручників, навчально-методичного забезпечення. Дослідники стверджують, що в означений період з ініціативи Міністерства освіти та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР було здійснено заходи, спрямовані для подолання паралелізму й дублювання навчального матеріалу в різних курсах. З 1964/1965 навчального року Міністерство освіти, Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР, Академія наук УРСР і Академія наук РРФСР спрямували зусилля на вдосконалення процесу професійної підготовки фахівців для різних галузей народного господарства [22, с. 229–244].

Згідно з лінією партії, у 1963 році в навчальних закладах Міністерства освіти УРСР розпочалося впровадження програмованого навчання. Відповідно до наказу № 118 від 15 серпня 1963 року та Постанови колегії від 15 листопада 1963 року передбачалося включення до тематики наукових досліджень відділів та кафедр питань програмованого навчання; створення науково-дослідної лабораторії

для проведення досліджень у галузі програмованого навчання, навчаючих машин, спеціальних груп в усіх педагогічних інститутах, в яких передбачено проведення експериментальної роботи з програмованого навчання [31, с. 9–10].

У контексті нашого дослідження важливими є директиви XXIII з'їзду партії (29 березня – 8 квітня 1966 року), в яких, окрім підвищення уваги до якості підготовки кадрів, вперше напередбачено широке використання електронних обчислювальних машин у різних сферах народного господарства та в наукових дослідженнях. Заслуговує на увагу Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1966 року № 729 «Про заходи щодо поліпшення підготовки фахівців та вдосконалення керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні», що наголошує необхідність розробки та здійснення заходів із метою широкого залучення найбільш здібних студентів до проведення наукових досліджень [71].

Тож погодимось із науковцями, які стверджують, що відповідно до державних документів досліджуваного періоду, основними завданнями вищої школи України була підготовка висококваліфікованих фахівців, виконання науково-дослідних робіт, підготовка науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації. Зокрема, на XXIV з'їзді КПРС у 1971 році було підкреслено, що у галузі вищої освіти необхідно широко розгорнути підготовку кадрів за новими й перспективними напрямками науки і техніки, з метою надання молодим спеціалістам сучасних знань та формування у них навичок організаторської діяльності, вмінь застосовувати набуті знання на практиці; а також започаткувати наукові дослідження, спрямовані на зміцнення зв'язку науки з практикою [33; 34]. Головним завданням найближчої п'ятирічки було названо «послідовне підвищення рівня освіти та кваліфікації працівників, перепідготовка кадрів у зв'язку з впровадженням нової техніки та покращенням організації виробництва; розвиток наукових досліджень у вищій школі, всебічне укріплення зв'язків ВНЗ з виробництвом» [33, с. 90–91].

Поступальний розвиток системи освіти з урахуванням вимог науково-технічного прогресу, з метою підвищення якості підготовки вчительських кадрів шляхом використання різних засобів навчання, удосконалення його форм і

методів, розвиток наукових досліджень у вищій школі стало характерною рисою освіти 70-х років XX століття у відповідності з директивами XXIV з'їзду партії (30 березня – 9 квітня 1971 року) та XXV з'їзду партії (24 лютого – 5 березня 1976 року). Відповідно до рішень XXIV з'їзду партії наказом № 249 від 20 вересня 1972 року «Про заходи до виконання постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1972 року № 535 та ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 8 серпня 1972 року № 370» з метою подальшого вдосконалення вищої освіти рекомендовано, окрім зазначеного раніше, всемірно розвивати форми творчого оволодіння знаннями. Протягом 70-х років XX століття відбувалося вивіщення ролі університетів у здійсненні наукових досліджень у галузі фундаментальних проблем, підготовці науково-педагогічних кадрів, поширенні передового досвіду викладання. Університетська освіта сконцентрувала науковий потенціал на перспективних напрямках розвитку науки і техніки.

У нормативних документах 1970-х років підкреслювалося, що заклади вищої освіти «вкрай повільно розробляють і вирішують важливі проблеми освіти, виховання та професійної орієнтації молоді» [68, с. 236]. Значну роль у вдосконаленні форм і методів освоєння навчальних курсів відіграла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1972 року «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» [76].

Як свідчить аналіз навчальних планів, виразною тенденцією 60–70-х років XX століття стало збільшення термінів, відведених на опанування нормативних дисциплін. Водночас відсутність наукових підходів до розробки навчальних планів призвела до домінування екстенсивного підходу, перевантаження студентів на основі збільшення обсягу навчального часу, багато предметності, формалізму знань, недооцінки зв'язку профільної підготовки студентів з практикою тощо [7]. Таким чином, витоки проблеми підготовки компетентного фахівця були актуальними і для 1960–1970-х років.

Підкреслимо, що нормативна база вищої освіти УРСР початку 80-х років XX століття, особливо другої половини цього десятиріччя, відрізняється від нормативної бази попередніх років націлюванням на здійснення індивідуалізації

навчання. В основних напрямках економічного й соціального розвитку СРСР на 1981–1985 роки та на період до 1990 року, що прийняв XXVI з'їзд КПРС, та в основних напрямках економічного й соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки та на період до 2000 року, що прийняв XXVII з'їзд партії, ще передбачається продовження попереднього курсу в ракурсі підготовки у вищій школі фахівців широкого профілю [71].

Важливе значення мають документи, в яких вперше вказується на необхідність впровадження індивідуального підходу у процес навчання студентів. Це Постанова ЦК КПРС «Основні напрямки перебудови вищої та середньої освіти в країні» (21 березня 1987 р.) та Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР (13 березня 1987 р.) «Про заходи щодо докорінного поліпшення якості підготовки та використання фахівців із вищою освітою в народному господарстві». У першому нормативному документі виділено першочергове завдання – «здійснити рішучий поворот від масового, валового навчання до посилення індивідуального підходу, розвитку творчих здібностей майбутніх спеціалістів, спираючись на їх самостійну роботу, активні форми та методи навчання» [59, с. 229]. Для успішної реалізації поставленого завдання у вищій школі було визнано необхідним: зменшення кількості студентів з розрахунку на одного викладача; збільшення кількості факультативних курсів та дисциплін за вибором; більш широке використання методів виявлення й розвитку схильностей та здібностей молодих людей.

У Постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 13 березня 1987 року № 325 «Про заходи щодо докорінного поліпшення якості підготовки та використання фахівців із вищою освітою в народному господарстві» зазначена необхідність здійснення докорінної перебудови навчального процесу та структури підготовки кадрів; підвищення якості навчального процесу; широкого розвитку та поглиблення індивідуальних форм навчання [59, с. 246–248]. Для виконання положень постанови було передбачено організацію переходу студентів, що проявили схильності до наукової та технічної творчості, на індивідуальні навчальні плани із можливим продовженням загального терміну навчання до 6 років або у вигляді наукового стажування [59, с. 247]. Для розвитку творчих

здібностей майбутніх спеціалістів, посилення індивідуальної підготовки визнано за необхідне: передбачити при проведенні практичних, семінарських та лабораторних занять розподіл учбової групи на дві підгрупи; скоротити кількість обов'язкових аудиторних занять на денних відділеннях; значно посилити роль самостійної роботи студентів, поліпшити її планування та організацію, контроль та допомогу з боку викладачів [59, с. 247]. З метою удосконалення системи відбору майбутніх спеціалістів упродовж усього терміну навчання передбачено практикувати атестацію студентів, за результатами якої проводити розподіл за спеціалізаціями, відбирати кращих студентів для поглибленої підготовки з подовженим терміном навчання [59, с. 248].

Наприкінці 1980-х років у результаті політики «перебудови» М. Горбачова в Україні відбувся сплеск національної самосвідомості українців. Саме тоді було ухвалено Декларацію про державний суверенітет України, проголошено незалежність України, прийнято Закон про мови, обрано Президента України.

Зрештою 4 червня 1991 року було прийнято постанову Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону УРСР «Про освіту» (від 3 травня 1991 р.) [82]. У відповідності до Закону, метою освіти визначено «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками» [82]. Було проголошено, що освіта «ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями», а держава визнає її «пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства» [82].

Таким чином, розвиток нормативно-правової бази вищої школи радянського періоду визначався рішеннями з'їздів і пленумів Комуністичної партії та засадами марксистсько-ленінської ідеології, для якого характерними були підпорядкованість класовим цінностям, меті формування радянської людини, централізація управління, уніфікація та регламентація освітнього процесу та наукової діяльності.

Висновки до розділу 1

На основі методу ретроспективного аналізу визначено суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні чинники становлення та розвитку нормативно-правової бази вищої освіти на території України, що стали основою для здійснення періодизації досліджуваного феномену, серед яких найважливішими вважаємо наявність або відсутність власної державності, інкорпорованість українських земель до складу імперії та політика уряду певної держави в галузі освіти, рівень економічного розвитку країни і потреби суспільства, наявність тривких академічних традицій, концептуальна зрілість нових освітніх моделей та відкритість галузі вищої освіти до засвоєння позитивного зарубіжного досвіду.

З використанням проблемно-хронологічного підходу здійснено періодизацію становлення і розвитку нормативно-правової бази вищої освіти із виокремленням таких основних етапів: установчого (XVI–XVIII ст.), на якому права та привілеї першим осередкам вищої освіти було закріплено в грамотах православних патріархів та королів, імператорських указах (Статут Львівської братської школи, надання Київській колегії прав академії за Гадяцьким договором 1658 року, що підтверджено в 1694 році указом Петра I; диплом короля Яна II Казимира, що надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету»); імперського (XIX ст. – 1917 р.), що поєднував республіканські та авторитарні засади (чотири загально університетські статuti та статутні документи конкретних вищих шкіл), державотворчого (1917–1920), на якому посилювалися демократичні тенденції (проект статуту державних українських університетів), радянського (1920–1990), для якого характерною була централізація і регламентація вищої школи; сучасного (з 1991 р. до сьогодення), спрямованого на реалізацію академічних свобод та університетської автономії, адаптацію вітчизняної системи вищої освіти до європейського нормативно-правового поля.

Здійснення порівняльного аналізу дало підстави констатувати: якщо за першим загальноуніверситетським статутом 1804 року в Російській імперії

університет постав на чолі навчального округу, то статутом 1835 року його підпорядковано попечителю навчального округу; статутом 1863 року поновлено університетське самоврядування, а статутом 1884 року запроваджено свободу викладання і навчання, проте скасовано університетське самоврядування та автономію, корпоративність і колегіальність, відновлено жорстку управлінську вертикаль із засадничими принципами уніфікації, централізації, залежності від волі монарха. Якщо перший і третій університетські статuti орієнтувалися на республіканську модель, то другий і четвертий – на авторитарну з чіткою субординацією суб'єктів управління. Дискримінацію за національною ознакою закріплював Емський указ і Валуєвський циркуляр, виконання яких обмежувало кількість українців у студентсько-викладацькому складі вищої школи та унеможливлювало викладання українознавчих дисциплін.

Виявлено, що за часів національного державотворення (1917–1920 рр.) на законодавчому рівні було суттєво спрощено процедуру створення закладів вищої освіти, що призвело до значного зростання кількості вишів. Основні умови були пов'язані з наявністю відповідного приміщення, кадрового складу та коштів, необхідних для мінімального забезпечення життєдіяльності вишів. Проте розроблений на демократичних принципах Статут державних українських університетів не набув чинності через зміну політичного режиму, тому вища школа керувалася вдосконаленими документами імперських часів.

Підтверджено, що розвиток нормативно-правової бази вищої освіти радянського періоду визначався рішеннями з'їздів і пленумів Комуністичної партії та засадами марксистко-ленінської ідеології, для якого характерними були підпорядкованість меті формування радянської людини, централізація управління, уніфікація й регламентація освітнього процесу та наукової діяльності. Відповідно до нормативно-правових документів радянського періоду, головними завданнями вищої школи України була підготовка висококваліфікованих фахівців і науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації, виконання науково-дослідних робіт.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

2.1. Структура нормативно-правової бази в галузі вищої освіти та її основні компоненти

Нормативно-правова база України не тільки є юридичною підставою для регулювання функціонування закладів освіти всіх рівнів та форм власності, але й визначає рівень фінансування галузі. На сучасному етапі формування правових засад вищої освіти визначає Верховна Рада України, а реалізує Кабінет Міністрів та Міністерство освіти і науки Україн. Виходячи з потреб академічних громад, органи місцевого самоврядування вносять свої пропозиції до профільного міністерства у процесі розробки правового механізму регулювання вищої освіти в Україні.

Встановлено, що до нормативно-правових актів, які регулюють галузь вищої освіти, необхідно віднести: Конституцію України [44], доктрини (Національна доктрина розвитку освіти [60]), програми (Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») [25], Державна програма розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки [26]), стратегії (Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [62]), а також закони «Про освіту» [83], «Про вищу освіту» [74]; укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази та інші підзаконні нормативні акти Міністерства освіти і науки України, інших міністерств та відомств, нормативні акти обласних державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, спрямовані на правове забезпечення механізмів розвитку освіти.

Виявлено, що важливе значення для напрацювання нормативно-правової бази діяльності вищої школи мав Закон України «Про вищу освіту» – перший за історію української незалежності, ухвалений Верховною Радою у 2002 році [73]. Закон на законодавчому рівні зафіксував основні положення політики держави в

галузі вищої освіти, визначив правові, фінансові, організаційні, інші засади діяльності закладів вищої освіти, окреслив її структуру, стандарти, принципи управління, мету і основні завдання закладу вищої освіти, особливості організації освітнього процесу. Важливо, що значна увага в Законі приділялася фінансово-економічним засадам вищої освіти, їх особливостям в умовах ринкової економіки.

У результаті аналізу сучасної нормативно-правової бази вищої школи та досвіду імплементації її основних положень виявлено, що Закон України «Про вищу освіту» 2002 року [73] не повною мірою відповідав завданням реформування національної системи вищої освіти згідно з європейськими вимогами та потребами розвитку суспільства. Серед недоліків означеного Закону необхідно констатувати: відсутність визначення основних понять, а саме «академічної свободи», «автономії закладу вищої освіти», «академічної мобільності», «зовнішнього незалежного оцінювання» та ін. Засади, на яких ґрунтується політика держави в галузі вищої освіти, доцільно було доповнити принципами, які б передбачали створення умов для освіти упродовж життя, належного соціально-економічного забезпечення працівників вищої школи; розвиток автономії закладів вищої освіти та гарантування академічної свободи учасників освітнього процесу тощо. Застарілою була представлена структура вищої освіти, стандартів вищої освіти та рівнів акредитації закладів вищої освіти, які не повною мірою відповідали Болонській декларації та Національній рамці кваліфікацій. Не достатнім чином було розкрито зміст документів щодо вищої освіти; відсутні норми, які б визначали юридичний статус державних електронних баз, де мала акумулюватися інформація про заклади вищої освіти на території України [73].

У ст. 17 Закону містилися не всі суб'єкти, уповноважені здійснювати функції управління в галузі вищої освіти; суперечливим є зміст ст. 18 Закону, у першій частині якого представлено повноваження центрального органу виконавчої влади щодо забезпечення формування політики держави у сфері освіти, а в другій частині – повноваження центрального органу виконавчої влади щодо реалізації політики держави у сфері освіти, а насправді визначено повноваження одного органу – Міністерства освіти та науки України. Оскільки у

ст. 19 Закону передбачався тільки державний контроль у галузі вищої освіти, то варто було б зафіксувати юридичні можливості для здійснення громадського контролю в означеній сфері. У ст. 21 Закону замість «власника» коректніше було б застосувати поняття «засновника» та зазначити перелік таких суб'єктів.

У ст. 22 серед основних завдань закладу вищої освіти не зацентовано уваги на заходах, спрямованих на всебічний розвиток молоді. У ст. 26 не достатньо чітко визначено повноваження національного закладу вищої освіти. Крім того, у Законі відсутні статті, що розкривають статус дослідницького університету. У ст. 27 не було зафіксовано гарантії для студентів щодо закінчення навчання та отримання документу про вищу освіту у випадку ліквідації або реорганізації закладу [73].

Закон не містив норм, що відповідали б за регулювання забезпечення якості вищої освіти. У ст. 28 не приділено належної уваги процедурі отримання підтверджуючих документів (розноманітних ліцензій та сертифікатів тощо). У ст. 29 досить стисло викладено права самоврядування та автономії закладу вищої освіти, більш того у ст. 31 більшість питань, що мали самостійно вирішуватися вищою школою, закріплювалася за державними органами. У Законі не зазначено переліки органів управління закладом вищої освіти та рекомендованих напрямів діяльності, за які мали відповідати заступники керівника закладу вищої освіти.

У ст. 33 Закону бракувало визначення статусу керівника навчально-наукового інституту і кваліфікаційних вимог до очільників інститутів і факультетів. У ст. 34 не визначено порядок формування складу вченої ради закладу вищої освіти. У ст. 35 не зафіксовано склад членів наглядової ради закладу вищої освіти та випадки позбавлення членства, а у ст. 36 не зазначено рекомендовану структуру виконавчих органів закладу вищої освіти та сферу їх компетенцій. У ст. 37 не зазначено склад та норму представництва на конференції трудового колективу. Ст. 38 містила не повний перелік повноважень органів студентського самоврядування закладу вищої освіти. У Законі бракувало норм, які б визначали статус наукових товариств студентів і молодих вчених. У ст. 39 Закону серед переліку вимог до кандидата на посаду керівника закладу вищої освіти не було зазначено досвід управлінської роботи, не вказано чітких термінів

оголошення та конкурсу на заміщення посади керівника, не зазначено максимальний термін перебування однієї особи на цій посаді; вирішальне слово у процесі призначення керівника належало власнику або уповноваженій ним особі, що суперечило принципам автономності закладу вищої освіти. У ст. 40 були представлені вимоги до кандидатів на посаду керівника факультету; при цьому взагалі були відсутні вимоги до претендентів на посаду директора навчально-наукового інституту [73].

У ст. 44 Закону, в якій визначалися умови вступу до закладу вищої освіти, не йшлося про зовнішнє незалежне оцінювання. У Законі була відсутня стаття, що б регулювала практичну складову підготовки студентів. У ст. 54 не було передбачено моральне та матеріальне заохочення студентів за високі результати у культурно-просвітницькому, спортивно-масовому та громадському напрямках роботи. У ст. 49 не регламентовано тривалість робочого часу науково-педагогічних працівників. У ст. 50 викладено досить обмежений перелік прав педагогічних та науково-педагогічних працівників. У ст. 57 бракувало норм щодо розмірів доплат за наукові ступені та вчені звання.

У ст. 61 серед напрямів розвитку закладу вищої освіти не зазначено інноваційну діяльність. У Законі бракувало норм, які б визначали співпрацю закладів вищої освіти і наукових установ Національної академії наук України. Ст. 63 не прописано питання землекористування, розміщення коштів закладу вищої освіти на банківських рахунках, оминалось увагою і право отримувати у власність об'єкти права інтелектуальної власності, розроблені на кошти третіх осіб [73].

Нові виклики перед українським суспільством зумовили необхідність модернізації вищої освіти, забезпечення відповідності змісту навчальних програм і планів суспільним потребам у зв'язку з переходом до постіндустріального суспільства. Ухвалення у 2014 році нового Закону «Про вищу освіту» [74] стало наріжним каменем в адаптації вітчизняного законодавства у галузі вищої освіти до європейських вимог.

У відповідності до нового Закону України «Про вищу освіту» основними функціями державної політики визначено забезпечення: «сталого розвитку

суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя; доступності вищої освіти; незалежності здобуття вищої освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім закладів вищої духовної освіти); міжнародної інтеграції та інтеграції системи вищої освіти України у Європейській простір вищої освіти, за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної вищої школи; державної підтримки підготовки фахівців із вищою освітою для пріоритетних галузей економічної діяльності, напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень, науково-педагогічної, мистецької та педагогічної діяльності; державної підтримки освітньої, наукової, науково-технічної, мистецької та інноваційної діяльності університетів, академій, інститутів, коледжів, зокрема шляхом надання пільг зі сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів закладам вищої освіти, що провадять таку діяльність; здійсненню державно-приватного партнерства у сфері вищої освіти; відкритості формування структури й обсягу освітньої та професійної підготовки фахівців із вищою освітою» [74].

Закон ґрунтується на принципах, що узгоджені із загальноєвропейськими нормами сучасності. Значну увагу приділено забезпеченню належного рівня (якості) здобуття вищої освіти; налагодженню творчої взаємодії учасників освітнього процесу. Досить важливими є пункти щодо патріотичного, правового та екологічного виховання здобувачів вищої освіти на основі утвердження «загальнолюдських цінностей, здорового способу життя, активної громадянської позиції та соціальної активності, вміння до самоорганізації і вільного мислення, поєднання освітньої, наукової та інноваційної праці» [74]. Законом передбачено створення сприятливих умов для розкриття всіх здібностей і талантів молоді, примноження національних культурних цінностей, налагодження міжнародної співпраці закладами вищої освіти [74].

У Законі України «Про вищу освіту» (2014) зазначається, що вища освіта — це сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних

цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти. А ст. 11 цього ж Закону визначено, що систему вищої освіти становлять: «1) заклади вищої освіти всіх форм власності; 2) рівні та ступені (кваліфікації) вищої освіти; 3) галузі знань і спеціальності; 4) освітні та наукові програми; 5) ліцензійні умови провадження освітньої діяльності та ліцензійні умови провадження вищої освіти; 6) органи, що здійснюють управління у сфері вищої освіти; 7) учасники освітнього процесу» [74].

При цьому у ст. 10 Закону України «Про освіту» вказано, що «вища освіта є невід’ємним складником системи освіти», яка за рівнями може становити початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти (шостий рівень Національної рамки кваліфікацій), перший (бакалаврський) рівень вищої освіти (сьомий рівень Національної рамки кваліфікацій), другий (магістерський) рівень вищої освіти (восьмий рівень Національної рамки кваліфікацій), третій (освітньо-науковий/освітньо-творчий) рівень вищої освіти (дев’ятий рівень Національної рамки кваліфікацій), науковий рівень вищої освіти (десятий рівень Національної рамки кваліфікацій)» [83].

У першій частині ст. 13 Закону України «Про вищу освіту» розкрито повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, який має право та зобов’язаний розробляти стратегію та програми розвитку вищої освіти; брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері вищої освіти, науки, підготовки фахівців з вищою освітою; систематично відстежувати та аналізувати потреби вітчизняного ринку праці; провадити аналітично-прогностичну діяльність у сфері вищої освіти; здійснювати міжнародне співробітництво; формувати перелік галузей знань і перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти; сприяти працевлаштуванню випускників закладів вищої освіти; розробляти та затверджувати стандарти вищої освіти за погодженням із Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти; встановлювати порядок

присвоєння закладами вищої освіти та науковими установами вчених звань, а також порядок їх позбавлення; розробляти ліцензійні умови провадження освітньої діяльності тощо [74].

У Законі подано визначення терміну «автономія закладу вищої освіти», що розуміється як «самостійність, незалежність і відповідальність закладу вищої освіти у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів» [74]. Крім того, зазначено, що академічна свобода – це «самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їх результатів та реалізується з урахуванням обмежень, встановлених законом» [74]. Тобто якщо автономія закладу вищої освіти передбачає передусім самоврядування та ефективне управління закладом, то академічні свободи нероздільні з діяльністю учасників освітнього процесу. Тому доцільно погодитися з думкою, що «академічні свободи – це права суб'єктів навчального процесу, які визначаються у демократичності процедури навчання, виборі навчальних курсів поза обов'язковим обсягом, формуванні змісту навчальної дисципліни, виборі керівників структурних підрозділів та керівників закладів вищої освіти, організації навчального процесу тощо» [101, с. 105]. Натомість автономія вищого закладу освіти – це сукупність прав і відповідальності у здійсненні освітньої діяльності щодо самостійного добору кадрів, визначення навчального плану і навчальних програм.

Безпосередньо управлінські функції у закладі вищої освіти здійснює керівник, повноваження якого розповсюджуються на: організацію діяльності закладу; вирішення питань фінансово-господарської діяльності; відповідальність за результати діяльності; розпорядження майном і коштами; призначення на посаду та звільнення з посад працівників; забезпечення охорони праці, дотримання законності та порядку; визначення функціональних обов'язків

працівників; формування контингенту здобувачів вищої освіти; відрахування студентів та поновлення на навчання; організацію та здійснення контролю за виконанням навчальних планів і програм навчальних дисциплін; контроль за якістю роботи всіх працівників; створення умов для здійснення дієвого та відкритого громадського контролю за діяльністю закладу; сприяння та створення умов для діяльності органів студентського самоврядування, організацій профспілок; сприяння формуванню здорового способу життя, зміцненню спортивно-оздоровчої бази закладу вищої освіти тощо [74].

Новим Законом України «Про вищу освіту» було значно розширено організаційну автономію вишів. Так, відтепер вибори ректора відбуваються шляхом таємного голосування. Претендент на цю посаду повинен володіти державною (українською), мати науковий ступінь, вчене звання, не менше 10 років науково-педагогічного стажу і громадянство України (для державних і комунальних закладів). Законом передбачено обіймання посад керівниками університетів і їх структурних підрозділів (факультетів) протягом не більше двох термінів [74]. Колегіальним органом закладу вищої освіти визначено вчену раду, до основних повноважень якої, відповідно до Закону, віднесено: визначення стратегії і перспективних напрямів розвитку діяльності закладу; розробка проекту статуту; ухвалення фінансових планів і звітів; визначення системи та затвердження процедури внутрішнього забезпечення якості вищої освіти; ухвалення рішень про утворення, реорганізацію та ліквідацію структурних підрозділів; затвердження освітніх програм та навчальних планів; ухвалення рішень з питань організації освітнього процесу; затвердження зразків та порядку виготовлення документів про вищу освіту; ухвалення основних напрямів проведення наукових досліджень та здійснення інноваційної діяльності; оцінку науково-педагогічної діяльності структурних підрозділів; присвоєння вчених звань професора, доцента та старшого дослідника; прийняття остаточних рішень про визнання іноземних документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання, у тому числі виданих закладами вищої духовної освіти тощо [74].

Згідно із Законом, до складу вченої ради входять керівник закладу, його заступники, керівники факультетів (інститутів), учений секретар, директор бібліотеки, головний бухгалтер, керівники органів самоврядування та виборних органів профспілкових організацій, а також виборні представники (від наукових і науково-педагогічних працівників, обрані із складу завідувачів кафедр, професорів, докторів; інших працівників закладу, які працюють на постійній основі; аспірантів, докторантів, слухачів, асистентів-стажистів, інтернів), керівники виборних органів профспілкових організацій студентів та аспірантів, керівники органів студентського самоврядування закладу відповідно до квот, визначених статутом закладу [74].

Яскварим свідченням розширеної автономії закладів вищої освіти є можливість включення зовнішніх представників до їх правлінь та/або вчених рад, а саме потенційних роботодавців, зокрема від бізнесових та владних структур з метою розширення трансферу наукових розробок у виробництво. Закон визначив, що «науково-педагогічні, наукові та педагогічні працівники закладів усіх форм власності мають право на академічну свободу, що реалізується в інтересах особи, суспільства та людства загалом», що виражається у самостійності і незалежності учасників освітнього процесу при здійсненні різних напрямів діяльності, що ґрунтується на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їх результатів [74].

У ст. 12 Закону зазначено, що стратегічні орієнтири Міністерство освіти і науки України має визначати на основі консультацій з громадськістю. Однією з перших таких програм стала Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), головна мета якої вбачалася у визначенні стратегічних завдань, пріоритетних напрямів, основних шляхів реформування освіти на найближчі роки та перспективи XXI століття, що містила чіткі принципи реалізації (пріоритетність, демократизація, гуманізація, гуманітаризація, національна спрямованість, відкритість системи, безперервність, нероздільність навчання і виховання, варіативність) на рівні освіти загалом та окремих її рівнів зокрема, національного та дошкільного виховання, позашкільного навчання і

виховання [25]. Зауважимо, що у програмі було чітко прописано, що саме педагогічні працівники покликані стати головною рушійною силою відродження та становлення національної системи освіти. При цьому документ передбачав соціальні гарантії для учасників освітнього процесу, позиціонував науку як органічну частину освіти, торкався питання багаторівневої системи управління галуззю, її фінансового та матеріально-технічного забезпечення, міжнародних зв'язків, спрямованих на забезпечення інтеграції України до світового освітньо-наукового простору [25].

Державна програма розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки була спрямованою на подальший розвиток потенціалу саме вищої освіти, на поглиблення її адаптації до «соціально орієнтованої ринкової економіки», розширення інтеграції до європейського та світового освітнього простору (зокрема шляхом вивіщення ролі університетів), розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти (у тому числі вдосконалюючи механізми залучення обдарованої молоді до навчання у закладах вищої освіти), підвищення якості вищої освіти, удосконалення механізмів управління і фінансування, здійснення заходів щодо соціального захисту учасників освітнього процесу, посилення соціального партнерства з роботодавцями у процесі підготовки кваліфікованих фахівців (що поміж іншого мало забезпечити адекватність рівня підготовленості випускників та поліпшити ситуацію з їх працевлаштуванням) [26].

Проекти низки актів (концепцій, стратегій, доктрин) пропонуються для громадського обговорення на сайтах відповідних органів, приміром концепції розвитку педагогічної освіти, проте такі документи мають передусім рекомендаційний характер. Так, програмні вказівки щодо розвитку освіти містяться у Стратегії сталого розвитку «Україна–2020» [95], відповідно до якої передбачалося впровадження в Україні європейських стандартів життя за чотирма векторами (розвитку, безпеки, відповідальності, гордості) шляхом проведення реформ у різних галузях життя та реалізації 62 програм з метою підвищення позицій країни у світі. У контексті нашого дослідження серед індикаторів реалізації Стратегії привертають увагу такі, як досягнення до 2020 року підвищення показника володіння

іноземними мовами (75% випускників закладів загальної середньої освіти володітимуть принаймні двома іноземними мовами, що підтверджуватиметься міжнародними сертифікатами) та підвищення якості освіти (підтверджене результатами участі у міжнародному дослідженні якості освіти PISA) [95].

Згідно з чинним законодавством, заклади вищої освіти можуть розробляти та реалізовувати освітні програми відповідно до ліцензованої спеціальності, але їх обов'язкові складові визначаються Міністерством освіти і науки. Зокрема, це стосується обсягу кредитів ЄКТС, необхідного для здобуття того чи іншого ступеня вищої освіти, переліку компетентностей випускника, нормативного змісту підготовки здобувачів, форм їх атестації, вимог до системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти та професійних стандартів. У той же час відповідно до ст. 187 Закону акредитацію освітніх програм здійснює Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО). Погодимося із дослідниками, що освітні програми є визначальними документами для суб'єктів, що здійснюють надання освітніх послуг, адже на їх основі розробляються навчальні плани, які визначають перелік та обсяг навчальних дисциплін, форми та обсяг навчальних занять, графік навчального процесу, форми контролю тощо [18, с. 125].

Згідно із Законом, державний нагляд у галузі освіти використовується задля реалізації єдиної державної політики, спрямовуючись на забезпечення інтересів суспільства в цілому та окремих громадян щодо належної якості освіти. У ст. 12 визначено, що реалізація державної політики у сфері вищої освіти, зокрема в аспекті здійснення контролю за дотриманням вимог чинного законодавства, здійснюється Кабінетом Міністрів України за допомогою системи органів виконавчої влади. Державний контроль за закладами вищої освіти (незалежно від їх форм власності та підпорядкування) здійснює центральний орган виконавчої влади (ст. 77). У переважній більшості випадків мова йде про Міністерство освіти і науки України, що здійснює координацію таких видів діяльності, як: атестація щодо рівня володіння державною мовою, вступні компанії, робота з іноземними студентами та з внутрішньо переміщеними особами, контроль за здійсненням

дистанційної освіти, пільгова політика тощо [69]. Крім того, міністерство має здійснювати контрольну функцію щодо таких повноважень, як: видача ліцензій на здійснення освітньої діяльності (на основі висновку НАЗЯВО), затвердження рішень вчених рад про присвоєння або позбавлення вчених звань тощо [18, с. 136].

Необхідно вказати на визначення Законом «Про освіту» нової форми контролю (інституційної акредитації) тобто оцінювання якості освітньої діяльності певним закладом вищої освіти, що може бути здійснено НАЗЯВО у співпраці з відповідними національними та міжнародними експертами, відповідно до ініціативи самого закладу вищої освіти [18, с. 137]. Підкреслимо, що Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО) є новим суб'єктом контрольної діяльності в Україні, створене у 2015 році, що покликане контролювати відповідність освітніх послуг закладів вищої освіти освітнім стандартам [96]. Це колегіальний орган влади, фінансований за рахунок держбюджету, призначення та припинення повноважень членів якого здійснює Кабінет Міністрів України. Персональний склад агентства формується із залученням членів знаних у світі міжнародних організацій з урахуванням пропорційного представництва різних галузей знань, закладів вищої освіти різних форм власності та здобувачів вищої освіти. Так, відповідно до Закону України «Про вищу освіту» до складу НАЗЯВО входить 23 особи, які призначаються за результатами конкурсного відбору із забезпеченням представництва однієї особи від галузі знань і включає (частина друга ст. 19 Закону «Про вищу освіту»): 3 осіб – представників усеукраїнських об'єднань організацій роботодавців; 2 особи від здобувачів першого або другого рівня вищої освіти; не менше 1 представника з числа осіб, які працюють в Національній академії наук України, національних галузевих академіях наук, закладах вищої освіти державної, комунальної чи приватної форми власності [74].

Серед повноважень НАЗЯВО: формування вимог до системи забезпечення якості вищої освіти; формування критеріїв оцінки якості освітньої діяльності закладів вищої освіти та здійснення відповідного аналізу; проведення ліцензійної експертизи; подання пропозицій щодо надання закладу статусу національного,

національному закладу статусу дослідницького, контроль за їх діяльністю (відповідністю критеріям, розробленим Кабінетом Міністрів України); здійснення акредитації освітніх програм, спеціалізованих учених рад (з присудження ступеня доктора мистецтва), незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти (з веденням їх реєстру); формування галузевих експертних рад; погодження стандартів освітньої діяльності та стандартів вищої освіти, порядку визнання ступенів вищої освіти та наукових ступенів, здобутих закордоном (розроблених Міністерством освіти і науки України); скасування рішень спеціалізованих учених рад про присудження наукових ступенів (на основі подань Комітету з питань етики, Апеляційного комітету); розробка вимог до рівня кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені; участь у формуванні показників державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою [96]. При цьому нормативні акти не достатньо регулюють питання форм і методів контрольної діяльності.

Цінним надбанням сучасного законодавства про освіту вважаємо положення щодо громадського нагляду і контролю. Так, згідно із Законом України «Про освіту» (ст. 71) громадський нагляд здійснюється «громадськими об'єднаннями та іншими інститутами громадянського суспільства, установчими документами яких передбачено діяльність у сфері освіти та/або соціального захисту осіб з інвалідністю, професійними об'єднаннями педагогічних і науково-педагогічних працівників, об'єднаннями здобувачів освіти, об'єднаннями батьківських комітетів та органами, до яких вони делегують своїх представників» [83]. Відповідно суб'єктам громадського нагляду та контролю надано повноваження щодо: ініціювання і участі у дослідженнях з питань освіти; проведення моніторингу щодо якості результатів навчання, підручників та інших навчальних матеріалів, розподілу витрат на освіту, випадків боулінгу та заходів реагування на них; участі у громадському обговоренні та громадській експертизі тощо [83].

Актуалізується необхідність розроблення в Україні власних академічних стратегій і підходів до організації освітнього процесу для забезпечення повної

автономії закладу вищої освіти, адже правове забезпечення розвитку вищої освіти на основі самостійності та інноваційності передбачає поєднання міжнародних правових норм з національними.

В умовах сьогодення важливого значення набуває дистанційне навчання, до основних вимог реалізації якого у закладі вищої освіти відносимо, перш за все, оптимізацію змісту курсів та розроблення відповідних технологій навчання та системи контролю. У контексті нормативного регулювання дистанційної освіти варто вказати на напрацювання, пов'язані з інформатизацією навчання у вищій школі в 1990-х роках. У 2000 році було засновано Українську асоціацію дистанційної освіти [107].

Слід окремо зупинитися на нормативних документах щодо ліцензування та акредитації закладів вищої освіти: постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах» (від 9 серпня 2001 р. № 978), «Про ліцензійні умови» (від 30 грудня 2015 р. № 1187), «Про особливості запровадження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 266» (від 06 листопада 2015 р. № 1151), наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про затвердження Державних вимог до акредитації напряму підготовки, спеціальності та вищого навчального закладу» (від 13.06.2012 р. № 689) та ін. [103].

Таким чином, визначальний вплив на розвиток вищої школи має Закон України «Про вищу освіту», який консолідує зусилля щодо посилення конкурентоспроможності вітчизняних закладів вищої освіти на міжнародній арені. Серед позитивних змін у нормативно-правових актах є чіткіше розмежування локальних і загальних рівнів управління вищої школою, що дасть змогу розмежувати коло повноважень центральних та місцевих органів влади. Створена в Україні нормативно-правова база уможливило впровадження інновацій, підвищення якості навчання та реалізацію потенціалу закладів вищої освіти.

2.2. Європейський вимір розвитку нормативно-правової бази вищої освіти та можливості використання позитивного досвіду

На сучасному етапі реформування вищої школи на функціонування закладів вищої освіти впливає не тільки чинне законодавство України, але й необхідність виконання Болонських домовленостей, що передбачає адаптацію до міжнародних критеріїв та стандартів вищої освіти.

Наразі суспільний поступ України все частіше оцінюється з позиції європейської інтеграції з врахуванням фундаментальних загальнолюдських цінностей: загальний розвиток людини, повага до її прав і свобод, зафіксовані в «Декларації прав людини», ратифікованій Верховною Радою України. Згідно із Загальною декларацією прав людини, освіта має бути спрямована на забезпечення прав, інтересів та потреб особистості [29]. Тобто освіта повинна сприяти всебічному, цілісному розвитку особистості, підготувати не тільки до професійної діяльності, а й розвинути здібності, навчити генерувати й реалізовувати власні ідеї, проявляти ініціативу і творчість, брати активну участь у соціальному й економічному розвитку країни.

Необхідно зазначити, що Болонський процес передбачає системну міжурядову співпрацю з реформування систем вищої освіти країн-членів Європейського простору вищої освіти. Офіційно досліджуваний феномен бере початок від 1999 року, а саме підписання Болонської декларації. Україна ж долучилася до Болонського процесу в 2005 році шляхом виконання укладених домовленостей. Саме в означений час було видано наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004–2005 роки» [75].

Новим імпульсом до трансформації європейської університетської освіти стало юридичне оформлення Болонського процесу (2001 р., м. Прага) та створення Європейського простору вищої освіти. На сьогодні всі держави в Європі, крім Білорусі, Монако і Сан-Марино, є залученими до цього процесу, хоча й на різних рівнях зобов'язань. У контексті підтримки Болонського процесу зусиллями Ради

Європи актуалізовано важливість чіткого визначення відповідальності окремих держав і закладів вищої освіти у формуванні європейського майбутнього. Так, у 2006 році було підготовлено рекомендації з питань академічної свободи та автономії. У документі Парламентської Асамблеї Ради Європи окреслено напрями реалізації академічної свободи та автономії: при цьому, якщо академічна свобода передбачає свободу інформації, досліджень і розподілу знань без обмежень, то інституційна університетська автономія є виявом «незалежної прихильності традиційній та основній культурній та соціальній місії університету»; порушення цих принципів призводить до «інтелектуального спаду», «соціальної та економічної стагнації»; університети зазнають значних витрат і втрат, якщо відмежуються від потреб суспільства [18, с. 83].

Потреба у зближенні західноєвропейських освітніх систем зумовлена сучасними викликами, ідеєю побудови єдиної Європи та консолідації європейської спільноти з метою вирішення глобальних проблем. Серед науковців ведуться інтенсивні дискусії щодо індивідуалізації навчання, зростання ваги самостійної роботи студентів, доцільності спрямування грошових потоків від закладу вищої освіти до окремого студента, що спонукало європейські університети до системних змін: створення нових наукових лабораторій, закупівлі новітнього обладнання, інвестування промисловими корпораціями значних коштів в інноваційну діяльність та наукові дослідження. Провідні західноєвропейські університети (з таких країн, як Велика Британія, Італія, Франція, Іспанія, Німеччина) стали своєрідними «оазами», в яких наукова еліта цілеспрямовано здійснює свою діяльність шляхом виконання фундаментальних досліджень. У перехідному суспільстві кожна країна втілює власну модель розвитку вищої школи. Реформування вищої школи в країнах Західної Європи сприяло передусім вирішенню проблеми змісту освітніх програм шляхом забезпечення умов для наукової діяльності здобувачів вищої освіти.

В основних документах, таких як «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (1992 р., м. Страсбург), Конвенція «Про визнання кваліфікацій вищої освіти в Європейському регіоні» (1997 р., м. Лісабон), Спільна декларація

міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» (1999 р., м. Болонья), «Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання» (2002 р, м. Страсбург) зафіксовано розуміння освіти як «усвідомлення засад розвитку та цінностей європейської цивілізації», цілеспрямованої підготовки молоді до активної участі в подальшому розвитку Європейського Союзу [69].

У 2004 році на конференції міністрів вищої освіти Європи «Утворення європейського простору вищої освіти» було окреслено основну мету та визначено критерії відповідності міжнародним стандартам вищої освіти, що передбачають «якість, формування довіри, порівняння кваліфікацій, сумісність, мобільність, рівні освіти та привабливість», що реалізовується на основі взаємної поваги та довіри [54, с. 163]. Сьогодні у сфері вищої освіти України вкрай необхідним є впровадження нових європейських освітніх стандартів, що ґрунтуються на залученні до навчання у вищих школах здібних і творчих здобувачів. Як визначається Асоціацією європейських університетів, одним із ключових принципів подальшого поступального руху європейської вищої освіти, є «формування культури якості та науково-дослідницької роботи майбутніх професіоналів», що передбачає безпосереднє здобуття освіти, а також навчання дослідницьким методам та розвиток навичок критичного та креативного мислення [54, с. 164].

В контексті розвитку постіндустріального суспільства модернізація вищої школи в Україні передбачає запровадження європейських стандартів, які визначаючи пріоритети розвитку національної та європейської вищої освіти, відповідають викликам та потребам XXI століття. На функціонування вітчизняних закладів вищої освіти значною мірою вплинуло укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, що передбачає зближення у сфері вищої освіти у форматі Болонського процесу, а саме: здійснення реформування галузі, спрямоване на підвищення якості та пріоритетності вищої освіти; розширення можливостей закладів вищої освіти; поглиблення співробітництва між закладами вищої освіти; активізації мобільності студентів і викладачів [63].

Запровадження стандартів розвинених країн світу – це стратегічна мета процесу реформування української вищої освіти. Приєднання України до Болонського процесу сприяло інтеграції української системи вищої освіти до загальноєвропейської. Зауважимо, що означений процес мав закінчитися до 2010 року. Однак на сучасному етапі ще недостатньо забезпечується автономія вишів, на низькому рівні знаходиться мобільність студентів і викладачів; хоча відбувається зменшення обсягу аудиторних занять на користь збільшення часу на самостійне вивчення матеріалу, проте це часто стає лише імітацією самостійної роботи, що позначається на якості знань наших випускників, але й конкурентоспроможності вітчизняної вищої школи загалом. Погодимося також з Г. Чирвою, що впровадження кредитно-модульної системи призвело до того, що «рівень знань студентів в Україні став значно нижчим, проте вчитися стало складніше» [103].

Відповідно до викликів сучасного суспільства функціями вищої освіти є не тільки засвоєння певного обсягу знань і навичок, але й здатність фахівців з університетською освітою сприймати наукові ідеї, технічні новації, методи і засоби виробництва, використовуючи креативні підходи для вирішення різних завдань, розвиваючи ініціативність, підприємливість, новаторські здібності, сприяючи тим самим власній професійній реалізації, тісній взаємодії з навколишнім природним та соціальним середовищем [70].

Важливим завданням у процесі модернізації вищої освіти є органічне сполучення європейської інтеграції зі збереженням національної ідентичності, поєднання кращих національних традицій зі світовим досвідом, використовуючи переваги єдиного європейського освітнього простору. Підкреслимо, що за показниками Індексу Людського Розвитку, представленими у доповідях ООН про розвиток людини за 2014–2016 роки, Україна займала 83 місце серед 187 країн світу, передусім завдяки потенціалу країни, високому рівню освіченості громадян [108]. Необхідно підкреслити, що саме заклади вищої освіти у перспективі забезпечують економічний потенціал країни, рівень соціальних та політичних відносин [1].

На сьогодні учасниками Європейсько простору вищої освіти є 48 країн, серед провідних завдань якого – посилення ролі закладів вищої освіти у досягненні цілей сталого розвитку та забезпечення стабільної академічної мобільності, що було заявлено на засіданні Групи супроводу Болонського процесу в Києві 4 березня 2020 року. У ході якої заступник Міністра освіти і науки України Є. Стадний підтвердив, що «приєднавшись до Болонського процесу ще в 2005 році, Україна взяла на себе зобов'язання реформувати систему вищої освіти», орієнтуючись на європейські стандарти та цінності та намагаючись розбудувати «справжню «Європу знань», яка забезпечує своїх громадян якісною освітою, створює рівні умови для її отримання, заохочує до взаємовигідної співпраці і визнає роль освіти у розвитку сучасної демократії та збереженні миру» [15]. У засіданні взяли участь предстаники країн-учасниць Європейського простору вищої освіти, а також консультантів і партнерів Болонського процесу (Європейської Комісії, Ради Європи, ЮНЕСКО, Європейської мережі освітньої інформації, Європейського реєстру із забезпечення якості вищої освіти, Європейської асоціації університетів, Європейської асоціації закладів вищої освіти, Європейської ради аспірантів та молодих учених, Європейської асоціації студентів, Євростудента).

Серед найважливіших завдань європейського простору вищої освіти окреслено такі: забезпечення тісної співпраці між учасниками Болонського процесу задля досягнення цілей сталого розвитку; утвердження демократичних європейських цінностей; підтримка верховенства міжнародного права, недопущення обмежень академічної автономії та інституційного самоврядування; відповідальне ставлення до виконання Болонських зобов'язань; забезпечення рівних можливостей для розвитку національних систем вищої освіти у країнах-учасниках Болонського процесу; поглиблення академічної мобільності; упровадження сучасних цифрових технологій в Європейському просторі вищої освіти.

Основна увага приділена головним інструментам формування та функціонування ЕНЕА, їх розробленню, легітимізації та практичному

впровадженню в Україні, серед яких циклова організація вищої освіти, Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система, Додаток до диплома європейського зразка, національні рамки кваліфікацій, система забезпечення якості вищої освіти (на зовнішньому та внутрішньому рівнях), включаючи незалежні агенції зовнішнього забезпечення якості, визнання іноземних кваліфікацій, академічна мобільність, реалізація міжнародних освітніх проектів [72].

Для забезпечення навчання впродовж життя відповідно до Європейської рамки кваліфікацій Рішенням Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 року було оновлено Національну рамку кваліфікацій (НРК), що відтепер містить вісім кваліфікаційних рівнів. Зазначимо, що національна рамка кваліфікацій передбачає «системний опис кваліфікаційних рівнів освіти», кожен з яких передбачає сукупність компетентностей, знань, умінь, навичок та здатностей особистості застосовувати набуті знання на практиці [61]. Згідно з означеним документом, кваліфікації професійної освіти відповідають 2, 3, 4 та 5 рівням, а кваліфікація фахової передвищої освіти – 5 рівню. Кваліфікації вищої освіти мають наступну відповідність:

- кваліфікація молодшого бакалавра – 5 рівню НРК та короткому циклу вищої освіти Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти;
- кваліфікація бакалавра – 6 рівню НРК та першому циклу вищої освіти Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти;
- кваліфікація магістра – 7 рівню НРК та другому циклу вищої освіти Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти;
- кваліфікація доктора філософії та доктора мистецтва – 8 рівню НРК та третьому циклу вищої освіти Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти;
- кваліфікація доктора наук – 8 рівню НРК [16].

Необхідно зазначити, що оновлена Національна рамка кваліфікацій доповнена поняттями освітньої та професійної кваліфікацій і відповідає змінам, унесеним до законів України «Про вищу освіту» (2014 р.) і «Про освіту» (2017 р.).

Інноваційна політика, спрямована на підвищення якості вищої освіти, має використовувати оновлені програми з урахуванням передової світової освітньої практики, що сприятиме інтеграції інтересів держави, суспільства, викликів та потреб ХХІ століття. Водночас вона має забезпечувати дієвий контроль за різними напрямками діяльності закладу вищої освіти, відповідаючи за підвищення його конкурентоздатності. Інноваційна політика вищої школи повинна ґрунтуватися на принципах, які гарантуватимуть самодостатність, поступовість, ефективність реформування, спрямованість на економічний, соціальний та духовний розвиток суспільства; раціональне поєднання державного управління і самоврядування; розроблення інноваційних проектів за пріоритетними напрямками науки (враховуючи потенціал наукових шкіл), розвиток науково-технічної творчості молоді; реалізація повного циклу розробок, досліджень, послуг; сприяння підприємницькій діяльності у сфері науки; організацію різноманітних мережевих структур; інтеграцію освіти і науки до світового простору [93].

Тобто інноваційний розвиток вищої освіти спирається на низку принципів, що мають знайти відображення в нормативно-правовій базі: принцип випереджального розвитку освіти, що є адекватною відповіддю на запити соціуму (гнучка й мобільна переорієнтація на підготовку фахівця, здатного оперативно реагувати та пристосовуватися до мінливих умов глобалізаційного розвитку); принцип проектування інноваційного розвитку, що передбачає розробку та реалізацію перспективних проектів (з точки зору досягнення суспільної злагоди, задля досягнення якої владні структури, суспільство, громадські організації, бізнес-кола та науково-педагогічні працівники беруть на себе спільну відповідальність за виконання інноваційних освітніх процесів) [69, с. 149]; принцип безперервності навчання (що сприяє мобільності та відкритості суспільства до прогнозованих змін); принцип стратегічного інвестування (який означає, що конкурентними перевагами особистості є не тільки і не стільки знання та компетенції, скільки соціальна та професійна мобільність, здатність продукувати новітні методи дослідження, технології виробництва та управління). Таким чином, у процесі переорієнтування з

репродуктивного характеру розвитку національної вищої школи на особистісний рівень значну цінність мають європейські гуманістичні підходи.

Відповідно вища освіта України потребує концептуального та нормативно-правового вдосконалення щодо: поглиблення орієнтації на активізацію людського потенціалу; формування ставлення до людини як мети соціального прогресу; модернізації системи вищої освіти та професійної підготовки, що є стратегічними напрямками для забезпечення якості фахівців; продукування ґрунтовної професійної компетентності та глибокої соціальної відповідальності задля реалізації завдань науково-технічного, соціального та культурного прогресу [69, с. 153].

Загалом, серед основних причин актуальності змін у стратегії розвитку вищої освіти України на сучасному етапі варто виокремити такі: глобальний характер реформотворчих процесів в освіті, соціально-економічні трансформації, прагнення кожної країни долучитися до інтегрованого простору, насамперед, європейського. Відповідно стратегія розвитку національної системи вищої освіти має відповідати сучасним світовим викликам постіндустріального суспільства початку ХХІ століття, потребам інтеграції національної системи освіти до європейського і світового освітнього простору. Вдосконалення нормативно-правової бази вищої школи має ґрунтуватися на філософії «людиноцентризму» як стратегії національної освіти; модернізації структури, організації та змісту освіти відповідно до компетентнісного підходу та цілей сталого розвитку; забезпечення умов для реалізації різнопланових освітніх моделей, закладів освіти різних рівнів, типів і форм власності, форм та засобів здобуття освіти; розробка системи національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді; забезпечення неперервності освіти; екологізація освіти та формування здоров'язбережнього середовища; активізація інноваційної та наукової діяльності, підвищення якості освіти; вдосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення науки і освіти; забезпечення систематичного моніторингу закладів освіти; підвищення соціального статусу науково-педагогічних працівників; розбудова сучасної матеріально-технічної бази [62].

З урахуванням позитивного зарубіжного і вітчизняного досвіду серед рекомендацій, спрямованих на вдосконалення нормативно-правової бази вищої освіти України в сучасних умовах реформування галузі, передбачається:

- доопрацювання ключових понять, що використовуються в нормативних документах («вища освіта», «мета вищої освіти», «неперервна освіта» тощо);
- внесення поправок до Закону України про вищу освіту щодо забезпечення неперервної освіти громадян;
- потребують нормативного врегулювання питання форм і методів контролюючої діяльності НАЗЯВО;
- правове регулювання інституційної акредитації має визначатися спеціальним законом, в якому акцент із підзвітності закладу вищої освіти має бути перенесено на рекомендаційний характер вдосконалення освітньої діяльності та програм;
- потребують законодавчого уточнення статус приватних закладів вищої освіти, порядок оподаткування таких закладів, організації соціального захисту професорсько-викладацького і студентського складу;
- визначення власних підходів і стратегій до організації освітнього процесу, відображених у статутах університетів та інших закладів вищої освіти;
- розроблення внутрішньої документації закладів вищої освіти, спрямованої на вдосконалення організації освітнього процесу в умовах дистанційного навчання.

Таким чином, на основі опрацювання основних законодавчих актів європейського освітнього простору розкрито особливості розвитку нормативно-правової бази вищої школи у контексті Болонського процесу, що передбачає пріоритет європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні загальнолюдські цінності: загальний розвиток людини, повагу до її прав і свобод, сприяння закладів вищої освіти забезпеченню сталого розвитку суспільства, реалізацію академічної, організаційної, кадрової та фінансової автономії, здійснення ефективної інноваційної діяльності.

Висновки до розділу 2

На підставі аналізу чинного законодавства окреслено структуру нормативно-правової бази в галузі вищої освіти, що охоплюють норми міжнародного («Конвенцію про права людини», документи, ратифіковані в контексті вимог Болонського процесу) і вітчизняного законодавства: Конституцію України, закони України «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», стратегії, доктрини, програми (Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»); укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України (зокрема, Національна рамка кваліфікацій, адаптована до Європейської), накази та інші підзаконні нормативні акти Міністерства освіти і науки України, інших міністерств та відомств, нормативні акти обласних державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, спрямовані на правове забезпечення розвитку освіти. Доведено, якщо більшість означених документів містять чіткі імперативні вимоги що регламентують діяльність закладів вищої освіти, то національні доктрини, стратегії та концепції розвитку вищої освіти мають передусім рекомендаційний характер.

З використанням порівняльного аналізу законів України «Про вищу освіту» за 2002 і 2014 роки, інших важливих актів, виявлено особливості, позитиви та недоліки розвитку сучасної нормативно-правової бази в галузі вищої освіти України, з'ясовано основні проблеми, що потребують подальшого доопрацювання. Виявлено, що сучасна нормативно-правової база в галузі вищої освіти України є недосконалою, суперечливою та складною для реалізації. Для вітчизняного законодавства характерною є низка системних недоліків, які потребують усунення, а саме: неповна відповідність Конституції України та принципу верховенства права; певна суперечливість правових норм, зафіксованих у різних документах; брак нормативного регулювання окремих аспектів функціонування вищої школи; надмірне адміністративне втручання органів влади в освітній процес закладу вищої освіти. У результаті аналізу

сучасної нормативно-правової бази вищої школи та досвіду імплементації її основних положень виявлено, що Закон України «Про вищу освіту» 2002 року не повною мірою відповідав актуальним завданням реформування національної системи вищої освіти згідно з європейськими вимогами та потребами розвитку суспільства.

На основі опрацювання основних законодавчих актів європейського освітнього простору розкрито особливості європейського виміру розвитку нормативно-правової бази вищої школи у контексті Болонського процесу, що передбачає забезпечення верховенства міжнародного права, пріоритет європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні загальнолюдські цінності: загальний розвиток людини, повагу до її прав і свобод, реалізацію академічної, організаційної, кадрової та фінансової автономії, здійснення ефективної інноваційної діяльності; забезпечення тісної співпраці між країнами-учасниками Болонського процесу для досягнення цілей сталого розвитку; відповідальне виконання Болонських зобов'язань всіма країнами-учасниками; рівні можливості для розвитку національних систем вищої освіти в країнах Болонського процесу; збалансований розвиток академічної мобільності; упровадження сучасних цифрових технологій в Європейському просторі вищої освіти.

На основі врахування позитивного зарубіжного і вітчизняного досвіду серед рекомендацій, спрямованих на вдосконалення нормативно-правової бази вищої освіти України в сучасних умовах реформування галузі, передбачається: доопрацювання ключових понять, що використовуються в нормативних документах («вища освіта», «мета вищої освіти», «неперервна освіта» тощо); внесення поправок до Закону України «Про вищу освіту» щодо забезпечення неперервної освіти громадян; потребують нормативного врегулювання питання форм і методів контролюючої діяльності НАЗЯВО; правове регулювання інституційної акредитації має визначатися спеціальним законом, в якому акцент із підзвітності закладу вищої освіти має бути перенесено на рекомендаційний характер удосконалення освітньої діяльності та програм; потребують

законодавчого уточнення статус приватних закладів вищої освіти, порядок оподаткування таких закладів, організації соціального захисту професорсько-викладацького і студентського складу; визначення власних підходів і стратегій до організації освітнього процесу, відображених у статутах університетів та інших закладів вищої освіти; важливим є розроблення внутрішньої документації закладів вищої освіти, спрямованої на вдосконалення дистанційної форми організації освітнього процесу.

ВИСНОВКИ

1. Визначено суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні чинники становлення та розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти на території України, що стали основою для здійснення періодизації досліджуваного процесу, серед яких найважливішими вважаємо наявність або відсутність власної державності, входження українських земель до складу імперії та політика уряду певної держави в галузі освіти, рівень економічного розвитку країни і потреби суспільства, наявність тривких академічних традицій, концептуальна зрілість нових освітніх проектів та відкритість галузі вищої освіти до засвоєння позитивного досвіду.

Здійснено періодизацію становлення і розвитку нормативно-правової бази в галузі вищої освіти із виокремленням таких основних етапів: установчого (XVI–XVIII ст.), на якому права та привілеї першим осередкам вищої освіти було закріплено в грамотах православних патріархів та королів, імператорських указах (Статут Львівської братської школи, надання Київській колегії прав академії за Гадяцьким договором 1658 року, що підтверджено в 1694 році указом Петра I; диплом короля Яна II Казимира, що надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету»); імперського (XIX ст. – 1917 р.), що поєднував республіканські та авторитарні засади (чотири загальноуніверситетські статuti та статутні документи конкретних вищих шкіл), державотворчого (1917–1920 рр.), на якому посилювалися демократичні тенденції (проект статуту державних українських університетів), радянського (1920–1990 рр.), для якого характерною була централізація і регламентація вищої школи; сучасного (з 1991 р. до сьогодення), спрямованого на реалізацію академічних свобод та університетської автономії, адаптацію вітчизняної системи вищої освіти до європейського нормативно-правового поля.

2. З'ясовано особливості становлення і розвитку нормативно-правової бази у галузі вищої освіти на кожному з визначених етапів. Констатовано: якщо за першим загальноуніверситетським статутом 1804 року університет було

поставлено на чолі навчального округу, то статутом 1835 року його підпорядковано попечителю навчального округу; третім статутом 1863 року відновлено університетське самоврядування зі збереженням нагляду попечителя, а четвертим статутом 1884 року запроваджено свободу викладання і навчання, проте скасовано університетське самоврядування та автономію, відновлено жорстку управлінську вертикаль із засадничими принципами уніфікації, централізації, залежності від волі монарха. Дискримінацію за національною ознакою закріплював Емський указ і Валувський циркуляр, виконання яких обмежувало кількість українців у студентсько-викладацькому складі вищої школи та унеможливлювало викладання українознавчих дисциплін.

Виявлено, що за часів національного державотворення (1917–1920 рр.) на законодавчому рівні було суттєво спрощено процедуру створення закладів вищої освіти, що призвело до значного зростання кількості вишів. Основні умови були пов'язані з наявністю відповідного приміщення, кадрового складу та коштів, необхідних для мінімального забезпечення життєдіяльності вишів. Проте розроблений на демократичних принципах Статут державних українських університетів не набув чинності через зміну політичного режиму, тому вища школа керувалася вдосконаленими документами імперських часів.

Підтверджено, що розвиток нормативно-правової бази у галузі вищої освіти радянського періоду визначався рішеннями з'їздів і пленумів Комуністичної партії та засадами марксистко-ленінської ідеології, для якого характерними були підпорядкованість меті формування радянської людини, централізація управління, уніфікація й регламентація освітнього процесу та наукової діяльності. Відповідно до нормативних документів радянського періоду, вища школа України орієнтувалася на підготовку висококваліфікованих фахівців і науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації, виконання науково-дослідних робіт.

3. Схарактеризовано структуру нормативно-правової бази у галузі вищої освіти, що охоплює норми міжнародного («Конвенція про права людини», документи, ратифіковані в контексті вимог Болонського процесу) і вітчизняного законодавства: Конституцію України, закони України «Про вищу освіту», «Про

освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», стратегії, доктрини, програми (як Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»)); укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України (зокрема, Національна рамка кваліфікацій, адаптована до Європейської), накази та інші підзаконні нормативні акти Міністерства освіти і науки України, інших міністерств та відомств, нормативні акти обласних державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, спрямовані на правове забезпечення розвитку освіти. Доведено, якщо більшість означених документів містять чіткі імперативні вимоги, що регламентують діяльність закладів вищої освіти, то національні доктрини, стратегії та концепції розвитку вищої освіти мають передусім рекомендаційний характер.

Виявлено особливості, позитиви та недоліки розвитку сучасної нормативно-правової бази вищої освіти України, з'ясовано основні проблеми, що потребують подальшого доопрацювання. Доведено, що сучасна нормативно-правової база у галузі вищої освіти України є недосконалою, суперечливою та складною для реалізації. Для вітчизняного законодавства характерною є низка суттєвих недоліків, які потребують усунення, а саме: неповна відповідність Конституції України та принципу верховенства права; певна суперечливість правових норм; брак правового регулювання окремих аспектів функціонування вищої школи; надмірне адміністративне втручання органів влади в освітній процес закладу вищої освіти. Аргументовано, що Закон України «Про вищу освіту» 2002 року не повною мірою відповідав завданням реформування національної системи вищої освіти згідно з європейськими вимогами та потребами розвитку суспільства.

4. Розкрито особливості розвитку нормативно-правової бази вищої школи у контексті Болонського процесу, що передбачає забезпечення верховенства міжнародного права, пріоритет європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні загальнолюдські цінності: загальний розвиток людини, повагу до її прав і свобод, реалізацію академічної, організаційної, кадрової та фінансової автономії, здійснення ефективної інноваційної діяльності; забезпечення тісної співпраці між країнами-учасницями Болонського процесу для досягнення цілей

сталого розвитку; відповідальне виконання Болонських зобов'язань всіма країнами-учасниками; рівні можливості для розвитку національних систем вищої освіти в країнах Болонського процесу; збалансований розвиток академічної мобільності; упровадження сучасних цифрових технологій в Європейському просторі вищої освіти.

З урахуванням позитивного зарубіжного і вітчизняного досвіду серед рекомендацій, спрямованих на вдосконалення нормативно-правової бази вищої освіти України в сучасних умовах, визнано за необхідне: доопрацювання ключових понять, що використовуються в нормативних документах («вища освіта», «мета вищої освіти», «неперервна освіта» тощо); внесення поправок до Закону України «Про вищу освіту» щодо забезпечення неперервної освіти громадян; потребують нормативного врегулювання питання форм і методів контролюючої діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО); правове регулювання інституційної акредитації має визначатися спеціальним законом, в якому акцент із підзвітності закладу вищої освіти має бути перенесено на рекомендаційний характер удосконалення освітньої діяльності та програм; потребують законодавчого уточнення статус приватних закладів вищої освіти, порядок оподаткування таких закладів, організації соціального захисту професорсько-викладацького і студентського складу; визначення власних підходів і стратегій до організації освітнього процесу, відображених у статутах університетів та інших закладів вищої освіти; важливим є розроблення внутрішньої документації закладів вищої освіти, спрямованої на вдосконалення дистанційної форми організації освітнього процесу.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим вивченням окремих аспектів нормативно-правового регулювання вищої школи, зокрема щодо розвитку приватного сектору вищої освіти, якості освітніх послуг у вищій школі, підготовки науково-педагогічних кадрів в історичній ретроспективі та на сучасному етапі реформування вищої освіти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдєєв О. О. Адміністративні процедури здійснення державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів України. *Форум права : електрон. наук. фах. вид.* 2012. № 2. С. 9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_2_3 (дата звернення: 14.05.2020).
2. Андрейчук С. К. Державне управління реформуванням вищої освіти в Україні в контексті Болонського процесу : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Львів, 2007. 21 с.
3. Бабин І. І. Вища освіта України і Болонський процес: стан, проблеми, перспективи. *Шляхи модернізації вищої освіти в контексті євроінтеграції* : матеріали регіонального науково-практичного семінару (м. Тернопіль, 20–21 травня 2008 р.). Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. С. 16–19.
4. Бабин І., Ликова В. Стратегія та сучасні тенденції розвитку університетської освіти України в контексті Європейського простору вищої освіти на період до 2020 р. *Національний Темпус. Еразмус+ офіс в Україні* : офіц. веб-сайт. URL: <http://www.tempus.org.ua/uk/national-team-here/238.html> (дата звернення: 11.06.2020).
5. Бабій С. Основні напрями модернізації освіти: тенденції та перспективи. *Вища освіта України*. 2014. № 1. С. 28–33.
6. Бахрушин В. Проблеми ліцензування освітньої діяльності у вищій освіті. *Освітня політика* : портал громадських експертів. URL: <http://education-ua.org/ua/articles/1221-problemi-litsenzuvannya-osvitnoji-diyalnosti-u-vishchij-osviti> (дата звернення: 15.05.2020).
7. Белозерцев Е. П. Подготовка учителя в условиях перестройки. Москва : Педагогика, 1989. 207 с.
8. Білоус А. О., Автенюк О. А. Державно-правове забезпечення розвитку системи вищої освіти в Україні: сучасний стан і перспективи. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. 1 (28). С. 141–145.
9. Бойко А. Проблеми розвитку української освіти в умовах євроінтеграції. *Вища освіта України*. 2008. № 2. С. 34–39.

10. Вербицька А. В. Удосконалення державної політики в сфері вищої освіти України в контексті інтеграції до Європейського освітньо-наукового простору : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Чернігів, 2017. 234 с.

11. Высочайше учрежденный общий устав Императорских Российских Университетов. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 3-е : в 33 т. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1887. Т. IV: 1884 г.

12. Вища освіта: нормативно-правові акти про організацію освіти у 385 вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації : у 2 кн. / уклад. М. І. Панов, Ю. П. Битяк, Г. Г. Сябро та ін. ; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2006. Кн. 1–2.

13. Вища освіта в Україні: нормативно-правове регулювання / за ред. Л. М. Горбунової, М. Ф. Степка. Київ : Форум, 2006. Т. 2. 1600 с.

14. Вища освіта в Україні: нормативно-правове регулювання : нормативний збірник / за заг. ред. М. Ф. Степка, Л. М. Горбунової. Київ : Форум, 2007. Т. I. 798 с.

15. Відбулось засідання Групи супроводу Болонського процесу. *Вища освіта* : інформаційно-аналітичний портал. URL: <http://vnz.org.ua/novyny/podiyi/11142-vidbulos-zasidannja-grupy-suprovodu-bolonskogo-protsesu> (дата звернення: 15.06.2020).

16. Вісім кваліфікаційних рівнів замість одинадцяти: уряд прийняв національну рамку кваліфікацій. *Міністерство освіти і науки України* : офіц. веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/visim-kvalifikacijnih-rivniv-zamist-odinadcyati-uryad-prijnyav-nacionalnu-ramku-kvalifikacij> (дата звернення: 04.09.2020).

17. Волівач А. П., Хімичева Г. І. Нормативно-правове забезпечення якості освіти ВНЗ. *Мехатронні системи: інновації та інжиніринг* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/6765/1/MSIE2017_P234-235.pdf (дата звернення: 15.06.2020).

18. Ворон Д. Л. Правові засади публічного адміністрування у сфері вищої освіти : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.07. Ужгород, 2018. 193 с.

19. Гадяцька унія 1658 року / ред. кол.: П. Сохань (гол. ред.), В. Брехуненко (відп. секр.) та ін. К., 2008. 342 с.
20. Гаращук О. В., Куценко В. І. Вища освіта України: траєкторія підвищення її якості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2015. № 819. С. 381–390.
21. Головій Л. В. Організаційно-правові засади надання освітніх послуг вищими навчальними закладами України : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 211 с.
22. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ : Радянська школа, 1966. 260 с.
23. Дем'яненко Н. Українська автономія в ретродискусії, сучасному баченні та перспективах (XIX – початок XXI ст.). *Історико-педагогічні студії : науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. № 9–10. С. 33–44.
24. Денисенко М. П., Бреус С. В. Вища освіта в Україні : проблеми та перспективи. *Вчені записки університету «КРОК». Серія : Економіка*. 2013. Вип. 33. С. 17–24.
25. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») : постанова Кабінету Міністрів України від 3.11.1993 р. № 896. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.08.2020).
26. Державна програма розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 8.09.2004 р. № 1183 *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1183-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.08.2020).
27. Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Т. І. Розпорядження міністерства і листування з організаційних питань про штати, кошти, відкриття факультетів, прийом студентів. 30 січня 1919 р. – 20 травня 1920 р.

// Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 187.

28. Енциклопедія освіти / відп. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

29. Загальна декларація прав людини : резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. № 217 А (III). *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 21.08.2020).

30. Законопроекти та пояснювальні записки до них по Департаменту вищої й середньої освіти. Т. III. 11 листопада 1918 р. – 28 січня 1919 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 56.

31. Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. 1963. № 17.

32. Зеленська Л. Д. Учені ради в системі діяльності університетів України XIX століття : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Харків, 2012. 612 с.

33. Из директив XXIV съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1971–1975 гг. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973*. Москва: Педагогика, 1974. С. 89–91.

34. Из резолюции XXIV съезда КПСС по отчетному докладу Центрального Комитета КПСС. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973*. Москва: Педагогика, 1974. С. 88–89.

35. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1966. 248 с.

36. Історія Університету. Львівський університет : офіц. веб-сайт. URL: <https://www.lnu.edu.ua/about/university-today-and-tomorrow/history/> (дата звернення: 20.05.2020).

37. Каленюк І. С., Куклін О. В. Розвиток вищої освіти та економіка знань : монографія. Київ : Знання, 2012.

38. Козієвська О. Вища освіта в Україні: уроки реформування. *Вища школа*. 2013. № 6. С. 49–62.

39. Козлова О. Адаптивний та біфуркаційний розвиток освітніх систем. *Вища освіта України*. 2003. № 2. С. 59–64.

40. Козлова О. Г. Оновлення освітнього простору в системі постдипломної підготовки вчителя. *Післядипломна освіта в Україні*. 2007. № 2. С. 25–27.

41. Корсак К. Європейський простір вищої освіти і Україна у ХХІ ст. *Вища школа*. 2005. № 1. С. 47–56.

42. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні (Лісабон, 11 квітня 1997 р.) : Закон України «Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні» від 03.12.1999 р. № 1273-XIV. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text (дата звернення: 21.08.2020).

43. Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів (Гаага, 5 жовтня 1961 р.) : Закон України «Про приєднання України до Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів» від 10.01.2002 р. № 2933-III *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_082#Text (дата звернення: 21.08.2020).

44. Конституція України / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. Редакція 01.01.2020. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.05.2020).

45. Концепція Державної програми розвитку освіти на 2006–2010 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2006 р. № 396-р. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-2006-%D1%80#Text> (дата звернення: 22.05.2020)

46. Концепція розвитку педагогічної освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 01.07.2018 р. № 776. *Міністерство освіти і науки України* : офіц. веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-konceptsiyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> (дата звернення: 21.05.2020).

47. Корж-Усенко Л. В. Автономія та державний контроль у вищій школі : законодавча база й освітянська практика. *Теорія та практика магістерської підготовки менеджерів освіти* / за ред. О. Г. Козлової, М. О. Лазарева. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С. 125–147.

48. Корж-Усенко Л. В. Академічна автономія у вищій школі України в XIX – на початку XX століття. *Історико-педагогічні студії : науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. № 9–10. С. 75–81.

49. Корж-Усенко Л. В. Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Суми, 2019. 574 с.

50. Кузьмін О. Є., Яструбський М. Я. Державне регулювання діяльності ВНЗ, його значення у забезпеченні поступального розвитку вищої освіти. *Економічний журнал Одеського політехнічного університету*. 2017. № 1 (1). С. 64–69.

51. Куліш С. Традиції та новації у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів Харківського університету у XIX – на початку XX століття : монографія. Харків, 2013. 552 с.

52. Левицька Н. М. Вища гуманітарна освіта (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Київ : НУХТ, 2012. 395 с.

53. Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності : постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1187. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.05.2020).

54. Мартиненко С. Європейський простір вищої освіти : тенденції розвитку та пріоритети. *Освітологія*. 2013. Вип. 2. С. 163–167.

55. Миллюков П. Н. Очерки по истории русской культуры : в 3-х ч. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1901. Ч. 3. Вып. 1: Национализм и общественное мнение. 187 с.

56. МОН пропонує до громадського обговорення проект концепції розвитку педагогічної освіти. *Міністерство освіти і науки* : офіц. веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorenniya-proekt-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> (дата звернення: 21.05.2020).

57. Мокляк В. М. Студентське самоврядування в історії розвитку вищої школи України (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2011. 20 с.

58. Наливайко Д. Очима Заходу: Україна в рецепції Західної Європи XI–XVIII ст. Київ : Основи, 1998.

59. Народное образование в СССР : сборник нормативных актов / спец. науч. ред. К. С. Павлицев ; сост. Н. Е. Голубева. Москва : Юридическая литература, 1987. 336 с.

60. Національна доктрина розвитку освіти : Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 21.05.2020).

61. Національна рамка кваліфікацій : постанова Кабінету Міністрів України від 23.22.2011 р. № 1341. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF/para12#p12> (дата звернення: 21.05.2020).

62. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> (дата звернення: 21.05.2020).

63. Ніколаєв Є., Длугопольський О. Реформа вищої освіти України : реалізація профільного закону в 2014–2016 рр. (Shadow Report). Київ, 2016. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/HE-shadow-report-final.pdf> (дата звернення: 21.05.2020).

64. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття. Київ : Знання, 2006. 253 с.

65. Ніколаєнко С. Якість вищої освіти України – погляд у майбутнє. *Світ фінансів*. 2006. Вип. 3 (8). С. 7–22.

66. Нормативно-правові акти про наукову та науково-технічну діяльність у вищих навчальних закладах України : у 2 кн. / за ред. Ю. І. Горобця, М. І. Панова. Харків : Право, 2001. Кн. 1. 784 с.

67. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране : Закон СССР от 24 декабря 1958 г. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973*. Москва: Педагогика, 1974. С. 53–61.

68. О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы : постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 июня 1972 г. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973*. Москва: Педагогика, 1974. С. 236–240.

69. Парпан У. М. Правова природа вищої освіти в Україні: теоретико-правовий вимір : дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.01. Львів, 2018. 473 с.

70. Пашков В. Модернізація системи вищої освіти України в контексті становлення інформаційного суспільства та євроінтеграційного поступу. URL : https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp2/filosofia/pashkov.pdf (дата звернення 11.06.2020).

71. Пісоцька М. Е. Нормативно-правове забезпечення індивідуалізації навчання учнів середніх навчальних закладів УРСР другої половини ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія. Педагогічні науки*. 2016. № 1 (11). С. 95–100.

72. Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні : монографія / за заг. ред. В. Лугового, С. Калашнікової. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. 156 с.

73. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.2002 р. № 2984-III. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2984-14#Text> (дата звернення: 21.08.2020).

74. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 27.09.2020).

75. Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України : наказ Міністерства освіти і науки України від 23.01.2004 р. № 49. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0049290-04#Text> (дата звернення 11.06.2020).

76. Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні : постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1972 р. *Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973*. Москва: Педагогика, 1974. С. 433–436.

77. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР : Закон УРСР від 17 квітня 1959 р. *Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення КП і Радянського Уряду. 1917–1960 рр.* : збірник документів : в 2-х т. / за ред. О. В. Килимник. Київ : Держполітвидав УРСР, 1961. Т. 2: Червень 1941 – 1960 рр. С. 511–530.

78. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008. 488 с.

79. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення: 27.09.2020).

80. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13.12.1991 р. № 1977-XII. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-12#Text> (дата звернення: 27.09.2020).

81. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#n946> (дата звернення: 27.09.2020).

82. Про освіту : Закон України від 23.05.1991 р. № 1060-XII. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text> (дата звернення: 21.08.2020).

83. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 27.09.2020).

84. Пшенична Л. В. Вища освіта в Україні: стан, причини стагнації, перспективи розвитку. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія : Педагогічні науки*. 2013. Вип. 22. С. 10–18.

85. Пшенична Л. Забезпечення якості вищої освіти в контексті імплементації закону України «Про вищу освіту». *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 2. С. 113–128.

86. Пшенична Л. В. Розвиток державного управління вищою освітою в Україні: проблеми адаптації до умов Болонського процесу. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 2 (25). С. 82–88.

87. Реформування освіти в Україні: державно-управлінський аспект : навчально-наукове видання / за заг. ред. Н. Г. Протасової. Київ, Львів : НАДУ, 2012. 456 с.

88. Розпорядження Міністерства і листування з організаційних питань – про штати, кошти, відкриття факультетів, прийом студентів. 30 січня 1919 р. –

10 травня 1920 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 18.

89. Рябошапко Л. И. Кодекс законов о народном просвещении УССР 1922 г. Київ, 1991.

90. Сбруєва А. Болонський процес: пошуки шляхів підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти. *Шлях освіти*. 2002. № 1. С. 18–21.

91. Сбруєва А. Інтеграція університету в національну інноваційну систему: світовий досвід та українські проблеми. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2012. № 3 С. 133–141.

92. Сбруєва А. А. Глобальні та регіональні тенденції розвитку вищої освіти в умовах побудови суспільства знань : монографія. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2008. 80 с.

93. Сірий Є. В. Інноваційний розвиток освіти в Україні: розгортання проблеми та засадницькі орієнтири. URL: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.65.pdf> (дата звернення: 11.06.2020).

94. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Авгсбург, 1946.

95. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» : указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> (дата звернення: 20.05.2020).

96. Статут Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2015 р. № 244 *Законодавство України* : база даних / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.05.2020).

97. Терентьева Н. О. Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 2016. 567 с.

98. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. 1828 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. : в 55-и т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 3: 1828 г. С. 1097–1127.

99. Філатова Л. М. Від проектів університетів ХVІІІ століття до відкриття Харківського університету: історичний дискурс. *Вища освіта України*. 2014. № 3, дод. 2. С. 202–207.

100. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття : монографія / В. Андрущенко та ін. Київ : Педагогічна думка, 2007. 352 с.

101. Хомерікі О. А. Автономія вищих навчальних закладів у сучасних соціально-економічних реаліях: конкурентні війни або трамплін для стрибка? *Соціологія*. 2015. № 1 (117). С. 103–108.

102. Черкашин Д. К. Законодавче регулювання вищої освіти в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197, ч. 2. С. 220–226.

103. Чирва Г. М. Нормативно-правове регулювання діяльності закладів вищої освіти в Україні. *Держава та регіони. Серія : Державне управління*. 2019. № 2 (66). С. 133–139.

104. Шкарлет С. «Законодавче оновлення у сфері вищої освіти є актуальною і нагальною проблемою». *Голос України*. 2012. 12 лютого. С. 6.

105. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. / отв. ред. П. А. Зайончковский. Москва : Наука, 1976. 231 с.

106. Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могиллянської колегії на університет). *Київська академія*. 2011. № 9. С. 5–24.

107. Ястремська С. О. Нормативне і правове забезпечення системи дистанційної освіти в Україні. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1. С. 562–566.

108. Tomlison J. Cultural Imperialism. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1991. 187 p.